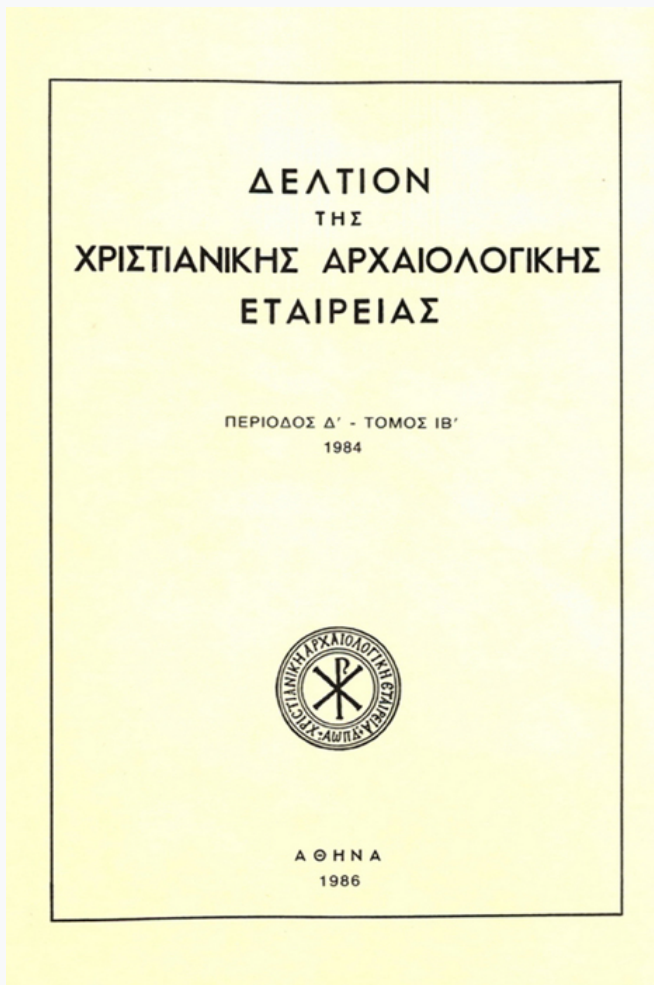

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286)

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.952](https://doi.org/10.12681/dchae.952)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1986). Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 203-238. <https://doi.org/10.12681/dchae.952>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών
(1286)

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

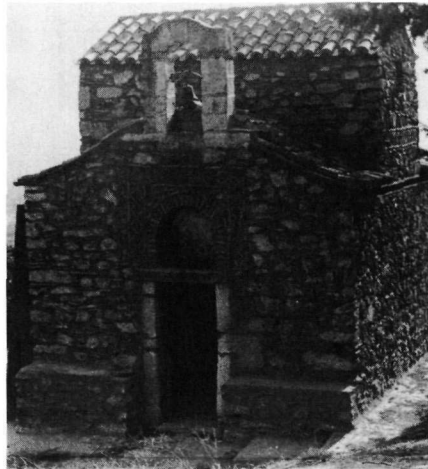
Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 203-238

ΑΘΗΝΑ 1986

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΡΟΚΕΩΝ (1286)

‘Ο ναός

Στή Λακεδαίμονα, μέσα στην κωμόπολη Κροκεές, όπως ονομάστηκαν πάλι τὰ Λεβέτσουα, σώζεται μονόκλιτος σταυρεπίστεγος ναϊσκος τιμώμενος στο όνομα του Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1-2). Ἐξωτερικά ἔχει διαστάσεις, ἔκτος τῆς ἀψίδας, 7,37×4,79 μ. Τὴν κάτοψη καὶ τὴν κατά μῆκος τομὴ τοῦ κτιρίου δίνουν οἱ Εἰκ. 3-4¹. Ἀπὸ τὴν κάτοψη φαίνεται πὼς ὁ ναός ἀνήκει στὸν ἀπλούστερο τύπο τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν τῆς Ἑλλάδας², στὴν κατηγορία Α1, σύμφωνα μὲ τὴν ταξινόμηση τοῦ Ἄ. Ὁρλάνδου³. Ἡ κάτοψη

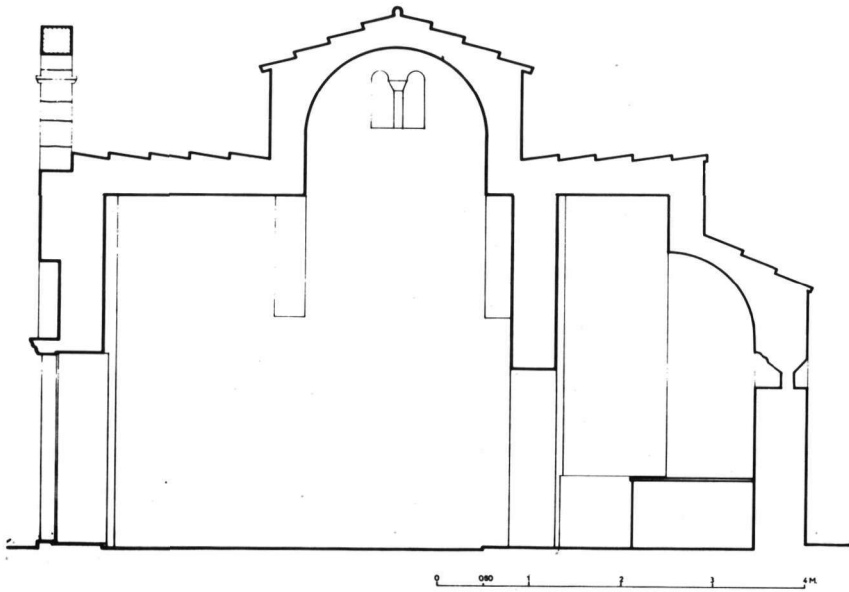
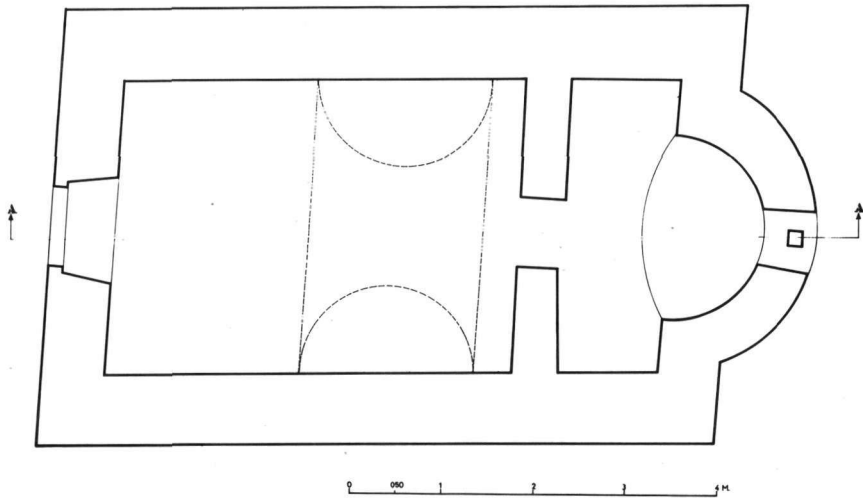

Εἰκ. 1-2. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες συντηρήσεως.

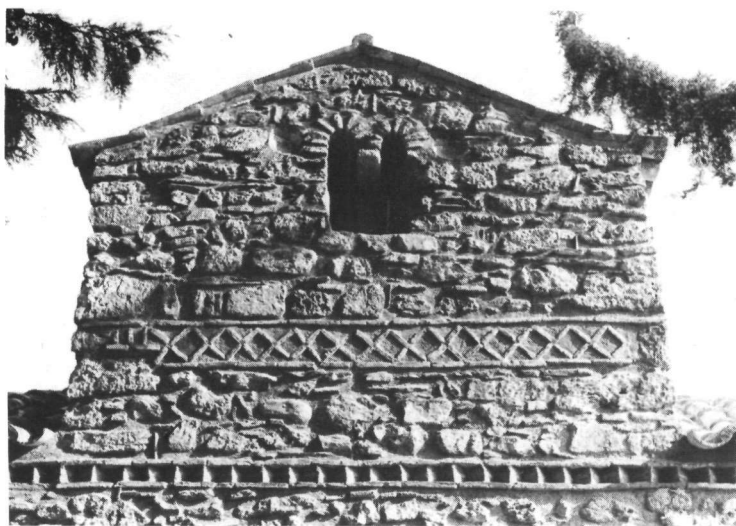
1. Οἱ μετρήσεις ἔγιναν ἀπὸ τὸ γράφοντα. Τὰ σχέδια ἀνήκουν στὴ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως τοῦ Ἰπουργείου Πολιτισμοῦ. Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση.

2. Στὴ Λακεδαίμονα σώζονται καὶ ἄλλοι σταυρεπίστεγοι ναοί. Ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 45, ἀναφέρει ἔξι. Μεταξὺ αὐτῶν, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, καταλέγει καὶ τὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Γεράκι (σ. 45) ἀντὶ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὸ ἴδιο χωριό. Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ εἶναι ἐκκλησία μονοκάμαρη. Τὴ στέγη τῆς ἐπισκεύασα τὸ 1953, ὡς ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυστρᾶ. Ὅμως ἐκτὸς αὐτῶν, κατὰ τὶς περιοδεῖες μου στὴν ἐπαρχία Λακεδαίμονος, σημείωσα καὶ ἄλλες ὁμοιοῦ τύπου ἐκκλησίες: ἔξω ἀπὸ τὶς Κροκεές τὴν Κοίμηση, πλάι στὸν ἀμαξιτὸ δρόμο μεταξὺ Σερεμέτι Χάνι καὶ Σκάλας, στὴ θέση Μαυρουλοῦ μέσα στὸ κτήμα Θεοδοσάκου τὸν ἐρειπωμένο ναὸ Ἀη-Γιαννάκη, στὴ θέση Λαίνα ἀνάμεσα στὰ χωριά Ἁγίους Ἀναργύρους (Ζούπαινα) καὶ Γχορτσά τοὺς Ταξιάρχες, κοντὰ στὴ Σκάλα τὸν Ἅγιο Νικόλαο (βλ. πῶς κάτω ὑποσημ. 11), στὶς Ἀμύκλες (Σπλαβοχώρι) τὸν Προφήτη Ἡλία, κοντὰ στὸ Καστρί τὸν Ἅγιο Δημήτριο, στὴν Ἀγόριανη τὸν Ἅγιο Νικόλαο.

3. Ὁρλάνδος, ὀ.π., σ. 42-46.

Είχ. 3-4. Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Κάτοψη και τομή κατά μήκος.

Είκ. 5. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Τό νότιο τύμπανο τής ἐγκάρσιας καμάρας.

δέν προδίδει τήν ὕπαρξη ἐγκάρσιας καμάρας. Οἱ μακροί τοῖχοι συνεχίζονται ἰσόπαχοι καί ἀδιάσπαστοι σέ ὄλο τους τό μήκος. "Όταν μελέτησα τό 1960 τό μνημεῖο, οἱ τοῖχοι του εἶχαν μεγάλες ρωγμές καί σκεπάζονταν ἐξωτερικά μέ ἀσβεστοκονίαμα. Ἐφ'οὐ μετατέθηκα ἀπό τό Μυστρά, ἔγιναν ἐργασίες στερεώσεως καί ἀποκαταστάσεως τής ἐκκλησίας, ἀρκετά δύσκολες, μέ τήν ἐποπτεία τής τότε ἐπιμελήτριας Ροδονίκης Ἐτζέογλου⁴ (Είκ. 2). Οἱ τοῖχοι ἔχουν χτιστεῖ κατά τό πλεῖστον μέ ἀργούς λίθους καί λίγα βήσσαλα. Στό βόρειο καί στό νότιο τοῖχο τή βάση τῶν τυμπάνων τής ὀριζόντιας κεραίας ἐξαίρει ὀδοντωτή ταινία (Είκ. 5-6). Τά τύμπανα κοντά στή βάση τους ἔχουν καί ἄλλο κεραμοπλαστικό κόσμημα: ταινία ἀπό ρόμβους, σχηματισμένη μέ πλίνθους μεταξύ μονῶν πλίνθινων γραμμῶν. Ἡ βόρεια ταινία (Είκ. 6) διακόπτεται ἀπό δύο βαθιά πιάτα ἐντοιχισμένα μέσα σέ πλίνθινα πλαίσια· ἔχουν κίτρινο γάνωμα καί γραπτά κοσμήματα. Τό δυτικό φέρει καί παράσταση, δυσδιάκριτη ἀπό κάτω. Ἡ νότια ταινία κατά τό δυτικό της ἄκρο ἀπολήγει σέ δύο ἀνάστροφα ταῦ μέ βραχύτερη τήν κατακόρυφη κεραία. Χωρίζονται ἀπό πλίνθο σχεδόν κατακόρυφη (Είκ. 5). "Όμοια ταινία ἀπό ρόμβους περιτρέχει τήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀπό τή μιὰ καί τήν ἄλλη μεριά τής

4. Βλ. γιά τή στερέωση τοῦ μνημείου ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 244-245 καί γιά τή συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν του ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 420.

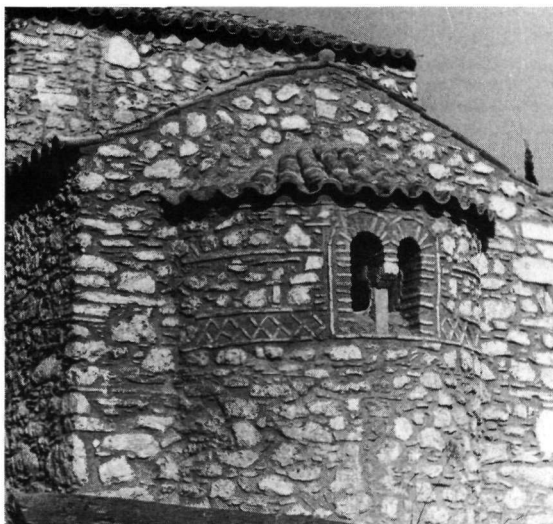
Εικ. 6. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Τό βόρειο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας.

βάσεως τοῦ παραθύρου τῆς (Εικ. 7) καὶ ἄλλη ἔχει ἀποκατασταθεῖ, μέ βάση φαίνεται σωζόμενα ἴχνη, κατά τίς ἐργασίες συντηρήσεως τοῦ ναοῦ⁵, διαγράφουσα ὀρθογώνιο γύρω στό πλίνθινο ἀνακουφιστικό τόξο τῆς δυτικῆς θύρας (Εικ. 8).

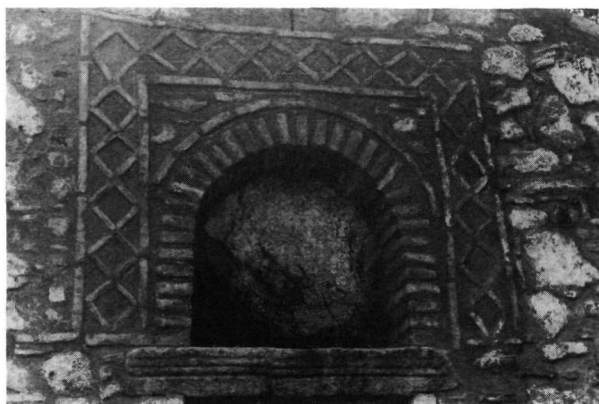
Ταινία ἀπό πλίνθους πού διαγράφουν ρόμβους σέ ἐπάλληλες σειρές, πλίνθινο δικτυωτός διάκοσμος, εἶναι γνώριμος στή βυζαντινὴ Λακωνία⁶. Μεγάλη διάδοση ἀποκτᾶ γύρω στό τέλος τοῦ 13ου καὶ κατά τό 14ο αἶ. καί μέ

5. Τὴν παραμόρφωση πού εἶχε ὑποστῆ ἀπὸ τὴ φθορά τοῦ χρόνου τό ἀνακουφιστικό τόξο μπορεῖ νά διαπιστώσει κανεὶς στήν Εικ. 1. Τό κέντρο του εἶχε μετατοπιστεῖ ἀρκετὰ δεξιότερα τοῦ σημείου προβολῆς τοῦ μέσου τοῦ πλάτους τῆς θύρας. Ἴσως γ' αὐτό εἶχε σπάσει τό μαρμαρίνο εὐθύγραμμο ἀνώφλιο πού διακοσμεῖται μέ κυμάτια.

6. Ἐπαντᾶ καὶ στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Τρύπης (τέλος 13ου αἶ.). Βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ' (1955), σ. 42 καὶ εἰκ. 3. Τό διάκοσμο συναντᾶ κανεὶς καὶ στή Μάνη. Βλ. Χαρ. Κωνσταντινίδη, Συμβολὴ στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν «τοξωτῶν» κωδωνοστασίων, Λακωνικά Σπουδαί ΣΤ' (1982), σ. 64, σχέδ. 1 κτλ. Τό κόσμημα θρίσκω καὶ στήν πρόσοψη τοῦ ἀδημοσίετου μονοκάμαρου ναῖσκου τῶν Ταξιαρχῶν στήν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Ἄγριακόνα Μαντινείας, κοντά στό Σκορταινό. Τό ἐκκλησάκι εἶναι κατάγραφο καὶ οἱ τοιχογραφίες του, καλῆς ποιότητος, θυμίζουν πολύ τό γραπτό διάκοσμο τῆς Βρεστενίτισσας Λακεδαίμονος, πού χρονολόγησα γύρω στό 1400 (Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἢ Βρεστενίτισσα, Λακωνικά Σπουδαί Δ' (1979), Πρακτικά Α', σ. 160-184).

Εικ. 7. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆ νοτιοανατολική γωνία.

Εικ. 8. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Τὸ ἀνακουφιστικό τόξο τῆς δυτικῆς θύρας μετὰ τίς ἐργασίες ἀποκαταστάσεως.

τὴν ἀπλούστερη μορφή του, ἀπὸ μιά μόνο σειρά ρόμβων. Τὸν συναντᾶ κανεὶς στοὺς ναοὺς τῆς Κοιμήσεως κοντὰ στὴν Ἁγία Μαρίνα (Τσέρια) Μελιτίνης⁷, στοὺς ναοὺς τοῦ Γερακιοῦ Ἅγιος Ἀθανάσιος, Ἅγιος Σώζων,

7. Τὸν τρουλαῖο ναὸ στοῦ σχετικά σπάνιο τύπο τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ νόμισα ἄλλοτε ἔργο τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., Δρανδάκης, ὀ.π., ὑποσημ. σ. 43. Τῆ στερέωση τοῦ ἐτοιμόρροπου μνημείου εἶχα ζητήσει πολλές φορές ὡς ἐπιμελητὴς Μυστρά. Τὶς αἰτήσεις μου ὁμως παραθεωροῦσαν στοῦ Ὑπουργεῖο. Σύντομες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησία ὁ ἴδιος, Εἰκονογραφία τοῦ δασίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά Ε' (1962), ὑποσημ. σ. 314. Τὸ κόσμημα ἀπὸ πλίνθινους ρόμβους ἀπαντᾶ στὴν πρόσοψη, πάνω ἀπὸ τὴ θύρα, ὡς βραχεία ταινία, καὶ ὑψηλότερα σὲ σχῆμα σταυροῦ.

Ἅγιοι Θεόδωροι καὶ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁸, τοῦ Ὁσίου Νίκωνος στό Ξηροκάμπι⁹, τῆς Κοιμήσεως κοντά στίς Κροκεές¹⁰, τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔξω ἀπό τή Σκάλα¹¹, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Βοσνιάνικα Μελιτινῆς¹², τῆς Ἁγίας Σοφίας Μυστρᾶ κ.ά. Σέ ἄλλα μνημεῖα, ἡ ταινία εἶναι βραχυτέρη καί σέ ἄλλα μακρύτερη. Ἀπό τοὺς δύο σταυρεπίστεγους ναοὺς τῶν Κροκεῶν, πού διακοσμῶν στήν ἴδια περίπου θέση, θεωρῶ ἀρχαιότερο τόν Ἅγιο Δημήτριο. Ἀπό ποιά ὁμως περιοχὴ τῆς Λακωνίας ἢ ἀπὸ πού ἄλλου πήραν οἱ οἰκοδόμοι του τό κόσμημα δέν εἶναι εὐκόλο νά καθοριστῆ μέ ἀκριβεία, τουλάχιστον πρὸς τό παρόν.

Στόν Ἅγιο Δημήτριο τά τύμπανα τῆς νότιας καί τῆς βόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ διατρυποῦν δίλοβα παράθυρα¹³. Τά τοξόγυλλα τοῦ νότιου παραθύρου ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλίνθους καί τοῦ βόρειου ἀπὸ πωρόλιθους. Τοὺς λοβούς πλαισιώνει ἐντοιχισμένο ἀπὸ ἓνα βαθύ πιάτο μέ λευκὸ γάνωμα καί γραμμικά στολίδια. Πάνω ἀπὸ τοὺς λοβούς τοῦ βόρειου παραθύρου κατὰ τὴ μέση τους εἶναι ἐντοιχισμένοι σκύφος ἢ βάση πῆλινου σκεύους μέ λαμπρὸ πράσινο γάνωμα. Τό δίλοβο παράθυρο τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδας (Εἰκ. 7) εἶναι χτισμένο ὡς τὴν ποδιά μέ πλίνθους καί περιβάλλεται ἀπὸ

8. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981, ἀντίστοιχα εἰκόνες 215, 221, 266, 278, 289, 110, 113, 116, 118, 1, 2, 4, 6, 8, 9.

9. Καί τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τό νότιο τοῖχο διακοσμῶν ἡ ταινία ἀπὸ ρόμβους, μᾶλλον κακότεχνη, διακοπτόμενη ἐπίσης ἀπὸ ὀρθογώνια πλαίσια. Συντομωτάτη περιγραφή τοῦ μνημεῖου βλ. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ὁ.π., σ. 311, ὑπόσημ. 1.

10. Ὁ ἴδιος, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1972), σ. 157, ὑπόσημ. 47 καί πίν. 47α. Κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ τυμπάνου τῆς βόρειας κεραίας τὴν ταινία ἀπὸ ρόμβους διακόπτουν πάλι ὀρθογώνια πλαίσια. Τό τύμπανο τῆς ἄλλης κεραίας διακομοῦν δύο ταινίες ἀπὸ ρόμβους, ἡ μία κοντὰ στήν κορυφή τοῦ τοίχου, πού ἔχει σχῆμα ἀετώματος, καί ἡ ἄλλη ἀρκετὰ πιὸ κάτω, πολὺ μακρύτερη. Τὴ δεύτερη δέ διακόπτουν ὀρθογώνια.

11. Στὴν τοποθεσία Σουρούκλα. Τό ἐρεῖπιο εἶχα ἐπισκεφθῆναι τὸ Μάρτη τοῦ 1962. Ἐχει χτιστῆναι μέ ἀργούς λίθους καί κομμάτια τούβλων. Οἱ διαστάσεις του μέ τὴν ἀψίδα εἶναι 6,20×2,50 μ. Ἐξωτερικὰ στὴ βόρεια πλευρὰ δύο πλίνθινες ζωφόροι. Ἡ μία ἀπὸ δικτυωτὸ πλέγμα καί ἡ ἄλλη ἀπὸ παράλληλες ζίγκ ζάγκ. Καί ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα μέ τὴ μονόλοβη φωτιστικὴ θυρίδα ἔχει ἐξωτερικὰ πλίνθινο δικτυωτὸ κόσμημα. Στὸ τεταρτοσφαιρίο λείψανα Πλατυτέρας σέ προτομή. Διακρίνονταν καί ἄλλα ἔχνη γραπτοῦ διακόσμου.

12. Εἰδήσεις γιὰ τὸ ναὸ βλ. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Λέου, ὁ.π., σ. 158, ὑπόσημ. 48 καί πίν. 47β. Ἡ ταινία, κοντὴ στὴ νότια πλευρὰ (ὁ.π., πίν. 47β) –κατακόρυφες ἀπολήξεις κεραμοπλαστικοῦ κοσμηματος ἄλλης μορφῆς– ἀπαντᾷ μακρύτερη στόν ἀνατολικὸ τοῖχο, καί μάλιστα σέ δύο ζῶνες ἀπὸ τὴ μία καί τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς μέσης ἀψίδας κοντὰ στοὺς λοβούς καί στήν ποδιά του. Τοὺς ρόμβους δέ διασποῦν ἐδῶ ὀρθογώνια. Τὴ μεσαία ἀψίδα διατρέχει καί δικτυωτὸς πλίνθινος διάκοσμος. Γιὰ τὸ ναὸ (14ος αἰ.) βλ. καί P. L. Vocotopoulos, The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks, JÖB 28 (1979), σ. 257.

13. Τά παράθυρα εἶχαν τοιχιστῆναι σέ μεταγενέστερους χρόνους καὶ ἀνοίχτηκαν πρόσφατα.

μονή, πλίνθινη ταινία. Τό επίθημα του πώρινου ἀμφικιονίσκου φέρει ἀπλό, πλατύ, χαραχτό σταυρό. Ταινία ἀπό μονές πλίνθους χρησιμεύει ὡς γείσο κάτω ἀπό τή στέγη τῆς ἀψίδας κι ἄλλη ὀριζόντια διακοσμει πιό κάτω τόν τοῖχο.

Ἡ μοναδική θύρα τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται στή μέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος κορυφώνεται σέ μικρό μονόλοβο κωδωνοστάσιο, χτισμένο μεταγενέστερα πάνω στή στέγη. Ἡ μεγάλη χτιστή Ἁγία Τράπεζα γεμίζει ἐσωτερικά τό κάτω τμήμα τοῦ χώρου τῆς ἀψίδας. Χτιστό εἶναι καί τό τέμπλο¹⁴, τό ὁποῖο μάλιστα σέ πρόσφατα χρόνια ὑψώθηκε ὡς τή θολωτή στέγη γιά νά χρησιμεύσει χωρίς ἄλλο ὡς στήριγμά της. Ἡ πρὸς τά πάνω ἐπέκτασή του¹⁵ θά ἔγινε ἀφοῦ ἡ ἡμικυλινδρική ὀροφή ράγισε ἐπικίνδυνα¹⁶. Ὡς πρόθεση χρησιμεύει ψηλό θρανίο χτισμένο μεταξύ τοῦ τέμπλου καί τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐφαπτόμενο στό δόρειο.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦταν ἄλλοτε κατάγραφος. Σήμερα λίγες μόνο τοιχογραφίες, ἀναγόμενες σέ δύο ἐποχές, σώζονται καλά. Ἄλλες ἔχουν καταστραφεῖ σέ πολλά σημεῖα κι ἄλλες εἶναι δύσκολο νά διακρίνει κανεῖς τί εἰκονίζουν. Λόγος θά γίνει κυρίως γιά τίς παλαιότερες, καί μάλιστα γιά ὅσες εἶναι εὐδιάκριτες.

Τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟ ΣΤΡΩΜΑ

Πότε χτίστηκε καί τοιχογραφήθηκε ὁ ναός μαρτυρεῖ πεντάστιχη, κτιτορι-

14. Γιά χτιστά τέμπλα πού εἶχαν ἐξαρχῆς μορφή διαχωριστικοῦ τοίχου βλ. L. Bréhier, Anciennes clôtures de chœur antérieures aux iconostases dans les monastères de l' Athos, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, II, Roma 1940, σ. 48-56. Ὁ Bréhier στή σ. 53 παρατηρεῖ πῶς "dès la fin du Xe au la début du XIe siècle apparaît un autre type de clôture qui constitue un véritable mur de séparation entre l'abside et la nef et annonce le temple".

15. Ὁμοια ὕψωση τοῦ τέμπλου παρατηρεῖται καί σέ ἄλλους ναοὺς τῆς Λακεδαιμόνος, ὅπως εἶναι ἡ Κοίμησις τῆς Παναγίας ἔξω ἀπό τίς Κροκεές καί ὁ Προφήτης Ἡλίας κοντά στό Γεωργίτσι. Σύντομες πληροφορίες γιά τήν πρώτη ἐκκλησία βλ. Δρανδάκης, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Λέου, δ.π., σ. 157, ὑποσημ. 47 καί γιά τή δεύτερη ὁ ἴδιος, Χριστιανικά ἐπιγραφαί Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, σ. 144-146. Στή μελέτη αὐτή (σ. 145) ἔχει σημειωθεῖ ἀπό παραδρομή πῶς ἡ κτιτορική ἐπιγραφή τοῦ Προφήτη Ἡλία ἔχει γραφεῖ στό τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τυφλοῦ τόξου ἀντί τοῦ σωστοῦ: στό ἐσωρράχιο τοῦ δυτικοῦ τυφλοῦ τόξου. Χτιστό ἔως τήν ὀροφή εἶναι τό τέμπλο σέ μεταγενέστερα μνημεῖα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, στό καθολικό τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἐλένης Καστάνιας καί στό μονόχωρο μέ δίδρυτη καλαμοτῆ στέγη ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μιχαλοῦς τῆς Ξανθοῦλαινας στήν Πλάτσα. Βλ. ΠΑΕ 1981, Β', σ. 529 καί 562.

16. Γιά τή στερέωση τοῦ μνημείου χτίστηκαν πρόσφατα στό δόρειο τοῖχο ἐξωτερικά τέσσερις κατακόρυφες ἀντηρίδες. Ἀντίθετα καθαιρέθηκε τό θρανίο πού εἶχαν χτίσει παλαιότερα χαμηλά, κατά μήκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου (Εἰκ. 1, 2).

κή, γραπτή ἐπιγραφή, διαστ. 0,99×0,325 μ., ἀπό λευκά γράμματα σέ βαθυκύανο βάθος¹⁷, σωζόμενα μέσα στό ναό, πάνω ἀπό τή θύρα:

+ Ἦκοδομηθη κ(αι) ἡστορήνηθη ὁ πάνσεπτος κ(αι) θῆος ναος τοῦ αγίου κ(αι) πανενδοξου κ(αι) θαμ[ατ]ουρ|γου Διμητρήου δηα σηνεργῆας κ(αι) εξόδου κ(αι) πόθου πολου:- Γερασίμου μοναχου του [-- κ(αι) τῶν] | αυταδέλφον αυτου κηρου Κοσμα κ(αι) Νικολάου κ(αι) Δημητρήου κε[--] | του Μαγαφα¹⁸ κ(αι) Ἰω(άννου) του Κούρολη ἀμα σημῆσο κ(αι) τον τεκνον α[υτου];] ετελ[ειόθ]ι δε | μνηη Μαῖω εις τὰς δεκα εν ἔτει, ςψηδ' ινδ(ικτιῶνος) ιδ'.

Τό ἔτος 6794 ἀπό κτίσεως κόσμου ἰσοδυναμεῖ μέ τό 1286 μ.Χ., ὅταν ἡ ἰνδικτιῶνα ἦταν πραγματικά 14η.

1. Ἀπό τήν εἰκονογραφική διάταξη

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας προτομή τῆς Βλαχερνίτισσας καί κάτω ἀπό τό παράθυρο, πού ὁ κιονίσκος καί τό ἐπίθημά του φέρουν ἀδιάσπαστο γραπτό κόσμημα, ὁ Μελισμός μέ δύο ἀγγέλους καί τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, τό Νικόλαο (ἀπό τ' ἀριστερά πρῶτο), τό Χρυσόστομο, τό Βασίλειο καί τό Γρηγόριο τό Θεολόγο. Στούς ἄλλους τοίχους τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ τέμπλου χαμηλά μετωπικοί ὀλόσωμοι ἱεράρχες, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ Πολύκαρπος καί ὁ Βλάσιος καί ἄγιοι διάκονοι, ὅπως ὁ Εὐῆλος.

Πάνω ἀπό τήν πύλη τοῦ ἱεροῦ ὑπολείμματα τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου¹⁹ καί στήν ἀντίστοιχη θέση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τέμπλου τό Ἅγιο Κεράμιο. Στό μέτωπο τῆς ἀψίδας στηθάρια ἁγίων. Σώζεται στό νότιο ἄκρο ὁ ἅγιος Παντελεῆμων. Στίς στενές πλευρές τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὁ Εὐαγγελισμός, ἀριστερά ὁ ἄγγελος καί δεξιά ἡ Παναγία.

Στήν καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψη, ἐξίτηλη κατά τό μεγαλύτερο μέρος. Στήν ἐγκάρσια καμάρα οἱ τοιχογραφίες ἔχουν πολύ καταστραφεῖ. Στά ἄκρα τῆς, αἴφνης, ΒΑ. καί ΝΑ., εὐαγγελιστές, τούς ὁποίους χωρίζει ἀπό τά

17. Βλ. γι' αὐτή Δρανδάκης, Χριστιανικά ἐπιγραφαί Λακωνικῆς, δ.π., σ. 137-138. Βλ. ἀκόμα Anne Philippidis-Braat, *Inscriptions du IXe au XVe siècle, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, Travaux et Mémoires* 9 (1985), σ. 318-319. Η κ. Philippides-Braat στό τέλος τοῦ τρίτου στίχου, μετά τή λέξη *Διμητρήου* κ.έ., διαβάξει: *Ν[ι]κόλαου κερ[ε]ος*. Στήν ἐπιγραφή παρέλειψα τούς λανθασμένα τοποθετημένους τόνους.

18. Γιά τό ἐπίθετο, τή σημασία του καί γιά ἄλλους μέ τό ἴδιο ἐπώνυμο βλ. Δρανδάκης, δ.π., σ. 138.

19. Τό Ἅγιο Μανδῆλιο εἰκονίζεται συνήθως στό μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πάνω ἀπό τήν ἀψίδα. Στήν Ἐπισκοπή Μάνης τό συναντοῦμε μέ τό Ἅγιο Κεράμιο ἀντίστοιχα στή δυτική πλευρά τῶν πεσοῶν πού χωρίζουν τό ἱερό ἀπό τήν πρόθεση καί τό διακονικό (Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, ἐν Ἀθήναις 1964, εἰκ. 5, σ. 85 καί πίν. 54), στόν Ἅγιο Σώζοντα τοῦ Γερακιοῦ (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, δ.π., εἰκ. 292 καί 339) πάνω ἀπό τό παράθυρο τῆς ἀψίδας. Ἀπό τό Μανδῆλιο τῶν Κροκεῶν σώζεται δεξιό τμήμα του καί ἄκρη διακοσμημένη μέ λουῖρες καί ψευδοκουφικά.

εικονιζόμενα πιό πάνω διακοσμητική ταινία μέ τό γνωστό θέμα τῶν σταυρών καί ἡμισταύρων, θλώμενη σέ ἀμβλεία γωνία. Πάνω ἀπό τήν ταινία δυό ἤ τρεῖς σκηνές ἀπό τό συναξάρι, ὅπως φαίνεται, τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Στήν πρώτη ἀπό τό βορρᾶ σκηνή τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῆς καμάρας διακρίνονται ἀντικριστά τά κεφάλια δύο ἁγίων· ὁ ἕνας κρατεῖ λόγχη. Στόν πρώτο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς, ἴσως ἦταν τριστιχη, διαβάζεται ἡ λέξη *Νέστορα*. Εἶναι λοιπόν πολύ πιθανό πώς εἰκονιζόταν ἀπό τόν κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ μεγαλομάρτυρα «ὁ Ἅγιος εὐλογῶν τόν Νέστορα»²⁰. Στό ἴδιο σκέλος τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, πιό ψηλά σέ ὄλο του τό πλάτος δυό σκηνές: πρὸς τό βορρᾶ ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καί πλάι τῆς ἡ Ὑπαπαντή. Κατά μήκος τοῦ κλειδιοῦ τῆς καμάρας πλατιά διακοσμητική ταινία ἀπό σειρά ἐναλλασσόμενων κύκλων καί ρόμβων πού ἐγκλείουν φυτικό θέμα²¹.

Στήν κάτω ζώνη τοῦ δυτικοῦ σκέλους εἶναι δύσκολο νά ξεκαθαριστεῖ πόσες σκηνές ὑπῆρχαν καί τί εἰκονιζόταν σέ κάθε σκηνή. Στήν ἐπάνω ζώνη πάλι δυό συνθέσεις, στά νότια ἡ Μεταμόρφωση²² καί δεξιά τά Εἰσόδια. Στό νότιο τύμπανο πάνω ἡ Ὑεγερση τοῦ Λαζάρου μέ τίς ὅμοια γονατισμένες ἀδελφές του καί κάτω ἡ μεγάλη μνημειακή σύνθεση τῆς Βαϊοφόρου. Στό βόρειο τύμπανο πάνω ὁ Λίθος καί κάτω ἡ Κοίμησις, ἀντίστοιχη κατά τίς διαστάσεις πρὸς τή Βαϊοφόρο.

Στό νότιο σκέλος τῆς δυτικῆς καμάρας, κοντά στό κλειδί ὁ Μυστικός Δεῖπνος καί κάτω ἀπό αὐτόν ἡ Προδοσία. Ἐπέναντι στό Μυστικό Δεῖπνο ἡ Κάθοδος στόν Ἄδη καί κάτω ἡ Ἀποκαθήλωσις. Στό δυτικό τύμπανο ἡ Σταύρωση καί χαμηλότερα, νότια τῆς θύρας, ὁ Ἐλκόμενος.

Στό βόρειο τοῖχο, χαμηλά, τρεῖς ἔφιπποι στρατιωτικοί ἅγιοι, ἀπό τ' ἀνατολικά ὁ Δημήτριος, ὁ Γεώργιος καί ὁ Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης καί στό νότιο, ἀντίστοιχα, ὁλόσωμοι ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρὸδρομος, ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ Ἄρχων (Μιχαήλ;), ὁ προφήτης Ἡλίας, ἡ ἁγία Μαρίνα, ἡ ἁγία Κυριακή καί ἀκραιοῦς ὁ ἅγιος Εὐστάθιος. Βορινά τῆς θύρας οἱ ἅγιες Παρασκευή καί Βαρβάρα.

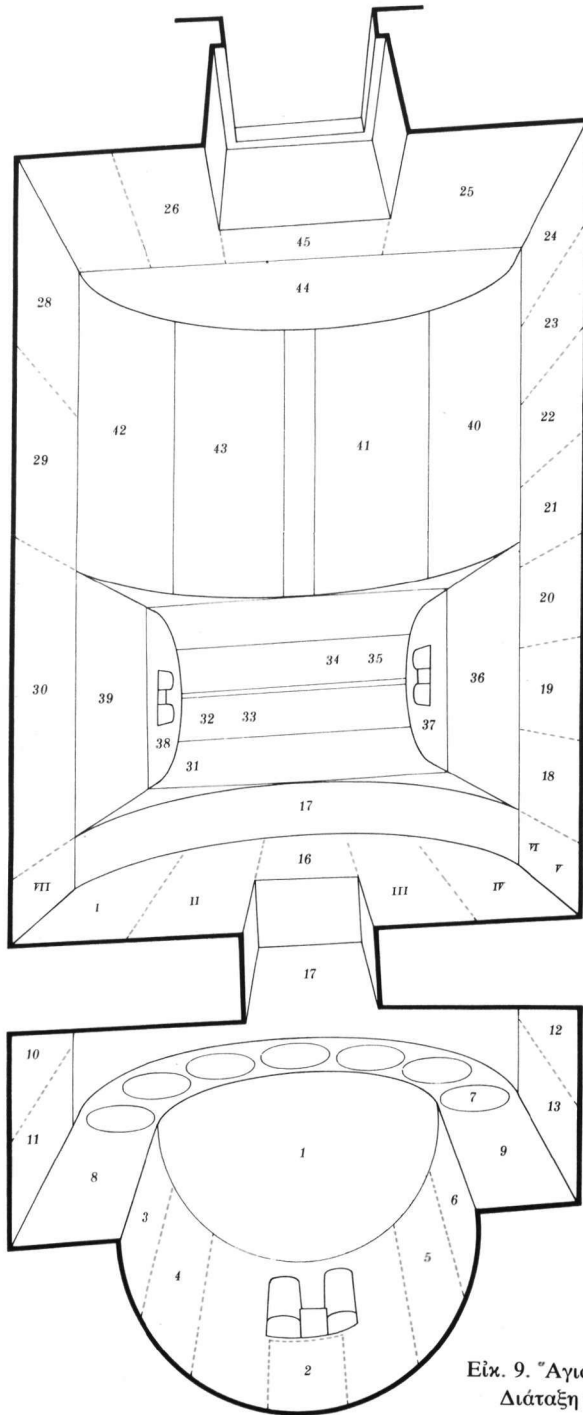
Στήν ἴδια θέση, ὅπως στίς Κροκεές, παριστάνεται τό Ἅγιον Κεραμίδιν κατά τίς σημειώσεις μου καί στούς Ταξιάρχες τῆς γειτονικῆς Λαίνας.

Οἱ εὐαγγελιστές στό ναό κατέχουν τή θέση τῆ συνηθισμένη στίς σταυρεπί-

20. Βλ. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ὁ εἰκονογραφικός κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 37-38. Ἡ σκηνή ἀπαντᾷ τά ἴδια περίπου χρόνια καί στόν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Μυστρά, G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 701. Ὁ Millet (ὁ.π., σ. 12) τιλοφορεῖ τή σκηνή: Nestor visite Démétrius.

21. Παρόμοιο κόσμημα (ἀδημοσίευτο) συναντᾷ κανεῖς στό Παλιομονάστηρο Βρονταμά τῆς Λακεδαιμόνου.

22. Ἡ δόξα εἶναι κυκλική, κόκκινη στό ἐσωτερικό, ρόδινη πρὸς τά ἔξω. Καλύτερα διακρίνεται κάτω ἀριστερά τό πρόσωπο τοῦ ἴσως γονατισμένου Πέτρου.

Εἰκ. 9. Ἅγιος Δημήτριος Κροκαίων.
Διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν.

1. Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα
2. Μελισμός με δύο άγγέλους
3. Άγιος Νικόλαος
4. Άγιος Ίωάννης ὁ Χρυσόστομος
5. Άγιος Βασίλειος
6. Άγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος
7. Στηθάριο Άγιου Παντελεήμονος
8. Άγγελος Εὐαγγελισμοῦ
9. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ
10. Άγιος Βλάσιος
11. Άγιος διάκονος
12. Άγιος διάκονος Εὐπλος
13. Άγιος Πολύκαρπος
14. Άγιον Κεραμίδιν
15. Ὑπολείμματα παραστάσεως
- 15α. δύο ἱεραρχῶν
16. Ὑπολείμματα παραστάσεως
Άγιου Μανδηλίου
17. Ἀνάληψη
18. Άγιος Ίωάννης ὁ Πρόδρομος
19. Άγιος Νικόλαος
20. Ἀρχων Μιχαήλ (:)
21. Προφήτης Ἡλίας
22. Ἁγία Μαρίνα
23. Ἁγία Κυριακή
24. Άγιος Εὐστάθιος
25. Ἐλκόμενος
26. Ἁγία Παρασκευή

27. Ἁγία Βαρβάρα
28. Άγιος Θεόδωρος
29. Άγιος Γεώργιος
30. Άγιος Δημήτριος
31. Εὐαγγελιστής
32. Γέννηση τοῦ Χριστοῦ
33. Ὑπαπαντή
34. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου
35. Μεταμόρφωση
36. Βαΐοφόρος
37. Ἐγερση τοῦ Λαζάρου
38. Λίθος
39. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου
40. Μυστικός Δεῖπνος
41. Προδοσία
42. Κάθοδος στὸν Ἄδη
43. Ἀποκαθήλωσις
44. Σταύρωση
45. Ἐπιγραφή

Παραστάσεις στό μεταγενέστερο κτιστό τέμπλο

- I. Άγιος Ίωάννης ὁ Χρυσόστομος
- II. Βρεφοκρατούσα
- III. Ἐνθρονος Χριστός
- IV. Άγιος Ίωάννης ὁ Πρόδρομος
- V. Άγιος Νικόλαος
- VI. Άγιος Παντελεήμων
- VII. Άγιος Δημήτριος

στεγες ἐκκλησίες²³. Ἀπὸ τίς σκηνές τοῦ δωδεκαόρτου δέν ἀναφέρθηκαν ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Πεντηκοστή. Δέν ξέρω ὅμως ἂν εἰκονίζονταν ἀνάμεσα στίς παραστάσεις πού δέν εἶναι σήμερα εὐκολοδιάκριτες.

Αὐξημένες ἀριθμητικά εἶναι οἱ σκηνές τοῦ Πάθους μέ τό Μυστικό Δεῖπνο, τήν Προδοσία, τόν Ἐλκόμενο, τήν Ἀποκαθήλωσις. Καί ἡ Ἀνάστασις εἰκονίζεται μέ δύο παραστάσεις, ὅπως παρατηρεῖται καί τό 13ο αἰῶνα²⁴, καταλαμβάνουν ὅμως ἐδῶ θέσεις κάπως ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους. Ἀξιοπρόσεκτο πῶς ἀνάμεσα στίς σκηνές τοῦ δωδεκαόρτου ἡ Βαΐοφόρος καί ἡ Κοίμησις ἔχουν μνημειακές διαστάσεις. Τό ἴδιο καί οἱ ὀλόσωμοι ὄρθιοι ἄγιοι.

Οἱ ἔφιπποι στρατιωτικοί ἄγιοι εἶναι θέμα πού ἀπαντᾶ πολὺ συχνά στή χριστιανική Ἀνατολή²⁵. Ἀρκετοὶ εἰκονίζονται καί στό Παλιομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ²⁶ (1201).

23. Στήν Ἁγία Τριάδα π.χ. τοῦ Σοφικοῦ (α' μισό 13ου αἰ.) εἰκονίζονται στά τέσσερα μικρὰ τρίγωνα, πού δημιουργοῦνται μεταξύ τῆς κατὰ μήκος καί τῆς ἐγκάρσιας καμάρας (Ἁ. Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, ABME A' (1935), σ. 75). Τό ἴδιο καί στό Σωτήρα Μεγαρίδος (Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 12).

24. Ὁ.π., σ. 28.

25. J. Lafontaine - Dosogne, L'évolution du programme décoratif des églises de 1071 à 1261, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, I, Ἀθήνα 1979, σ. 299.

26. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἡ ἱστορική Μονή τῆς Κλεισοῦρας ἢ Παλιομονάστηρο Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθήνα 1958, σ. 9 καί εἰκ. 9.

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἐλκομένου χαμηλά στό δυτικό τοῖχο ἀπαντᾶ καί ἄλλου στήν περιοχή τῆς Λακωνίας²⁷. Τή θέση τῶν παραστάσεων βλ. καί στήν ἀνοψη (Εἰκ. 9) σέ συνδυασμό μέ τόν παράπλευρο πίνακα.

2. Οἱ παραστάσεις

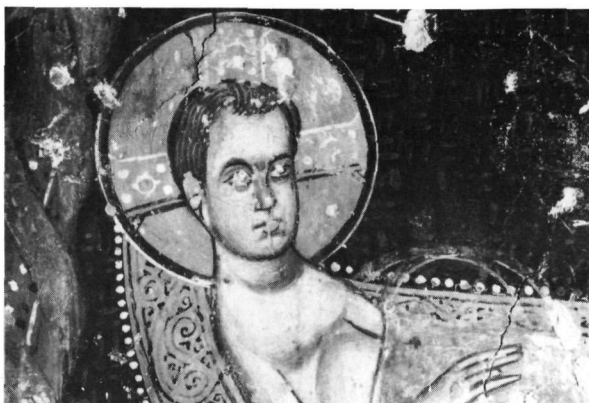
Ἡ Βλαχερνίτισσα, σήμερα ἐξίτηλη, ἔχει τό μαφόρι βυσσινί καί τό χιτώνα ἴσως κυανότεφρο. Τό θέμα θεωρεῖται κωνσταντινουπολίτικος τύπος²⁸.

Στήν Τράπεζα τοῦ Μελισμοῦ, σκεπασμένη μέ κατάκοσμο ὕφασμα (τό φόντο βαθυκάστανο μέ λευκά σχήματα, ἐγκλειόντα κίτρινους ἀκτινωτοῦς σταυρούς), μεγάλο κίτρινο, πολυκόσμητο δισκάριο. Πάνω του ἔχει ἀνακλιθεῖ ὁ πρόσηβος Ἰησοῦς μισοσκεπασμένος μέ κόκκινο σταυροφόρο ἄερα κι εὐλογώντας πάνω ἀπ' αὐτόν μέ τό δεξι χέρι (Εἰκ. 10). Ψηλότερα ὁ ἀστερισκος καί δεξιά τό ποτήριο, σχεδόν καταστρεμμένο. Πάνω ἀπό τήν Τράπεζα τό κιθώριο, κεραμιδί τόξο, γύρω στό ὁποῖο ἐλίσσεται καφέ ὑπέρυθρο ὕφασμα, πού δίνει τήν ἐντύπωση σχοινοῦ (Εἰκ. 11). Ἡ ἄκρη τοῦ ὕφασματος φαίνεται κάτω ἀριστερά. Στήν κορυφή τοῦ τόξου ὑψώνεται σταυρός. Τήν Τράπεζα πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι πού κρατοῦν ριπίδια (Εἰκ. 12, 13). Ὁ εἰκονιζόμενος ἀριστερά (Εἰκ. 12) φορεῖ ροδόχρωμο χιτώνα κι ἔχει φτερά, ὅπως κι ὁ ἄλλος, βαθυκάστανου χρώματος μέ πράσινες γραμμές, ἐνῶ στό δεύτερο ἄγγελο (Εἰκ. 13) οἱ γραμμές εἶναι κίτρινες καί τό φόρεμα λευκοπράσινο. Καί οἱ δύο ἄγγελοι ἔχουν κατασαρά μαλλιά ξανθοῦ-καφέ χρώματος καί πρόσωπα μακριά. Ὡχρα λευκωπή ἢ ἐπιδερμίδα, οἱ σκιές τῆς πράσινες καί τά πιό ἔντονα φωτιζόμενα μέρη λευκές γραμμές ἢ ἐπιφάνειες. Στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τά φῶτα εἶναι ἐντονότερα κι ἐκτός τῶν πράσινων σκιῶν διακρίνονται κι ἄλλες ἀνοιχτοῦ καφέ χρώματος. Οἱ ἄγγελοι (Εἰκ. 14-15), καί ἴσως πιό πολύ ὁ ἀριστερός, θά μπορούσαν νά παραβληθοῦν μέ τόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ τῆς Φυγῆς στήν Αἴγυπτο τοῦ Ἁγίου Σώζοντος (Εἰκ. 16) στό Γεράκι²⁹. Ὁ ἄγγελος τοῦ Γερακιοῦ ἔχει πρόσωπο πιό πλατύ, στρογγυλό.

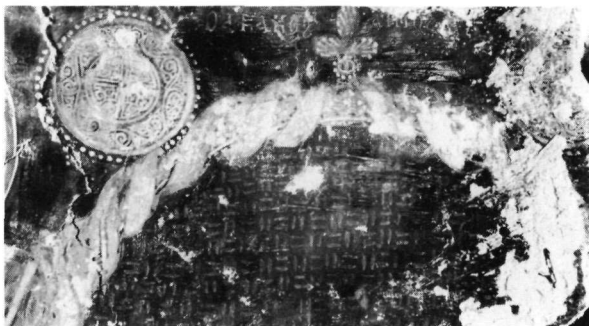
27. Στήν Ἀγίτρια τῆς Μάνης (Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντινά τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, σ. 96, σημ. 2 καί πίν. 756) ὁ Ἐλκόμενος εἰκονίζεται στό νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, στό Χρυσόστομο τοῦ Γερακιοῦ στό ὄρθριο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 10, 12), στόν Ἅγιο Σώζοντα στό νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου (ὁ.π., σ. 187), στόν Ἅγιο Νικόλαο στό νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου (ὁ.π., σ. 57 καί εἰκ. 96), στούς Ἁγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1263-1270) στό νότιο τοῖχο δυτικά τῆς θύρας (σύμφωνα μέ τίς σημειώσεις μου) καί στόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Πρόδρομο τοῦ οἰκισμοῦ Μεγαχώρας τῆς Κάτω Καστανιάς στήν Ἐπίδαυρο Λιμηρά (ΠΑΕ 1982, σ. 419).

28. Lafontaine-Dosogne, ὁ.π., σ. 303.

29. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 310, ἀπ' ὅπου καί ἡ Εἰκ. 16.

Είκ. 10. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. 'Ο Χριστός του Μελισμού (1286).

Είκ. 11. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Μέρος του κιβωρίου από τό Μελισμό.

Οί συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ἔχουν στενόμακρα πρόσωπα, κρατοῦν εἰλητά καί φοροῦν λευκά, πολυσταύρια φαιλόνια καί κίτρινα, κατάκοσμα ἔγχειρια. Πρῶτος ἀριστερά, σέ πολλά μέρη ἐξίτηλος, ὁ ἅγιος Νικόλαος (Εἰκ. 17), ὁ συμπαθέστερος ὄλων, μέ λευκό τρίχωμα, σφηνόσχημο πρόσωπο, γρυπή μύτη, μεγαλόφθαλμος, μέ βραχύ, στρογγυλό γένι ἀποδιδόμενο μέ λεπτές, λευκές, κυκλικές, ἐνάλληλες γραμμές. Τά σχηματικά του αὐτιά ζωγραφίζονται συνοπτικά μέ δύο ἐνάλληλους καμπυλόπλευρους ρόμβους. Κατά τό πρόσωπο καί ἰδιαίτερα κατά τά γένεια καί τό μουστάκι ὁ ἅγιος Νικόλαος θυμίζει τόν ἴσως ἐπισκευασμένο μεταγενέστερα ἅγιο Πέτρο (Εἰκ. 18) στήν παραστάδα τῆς θύρας τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (1201) καί τῆς Βαϊοφόρου στόν ἴδιο ναό. Διαφέρει κυρίως ὡς πρός τά μαλλιά, πού σχηματίζουν σειρές ἀπό σπείρες γύρω στό πρόσωπο τοῦ Πέτρου, ὁ ὁποῖος εἶναι στεγνότερος καί παραλλάσσει στήν ἀπόδοση τῶν φώτων.

Πλάι στόν ἅγιο Νικόλαο ὁ Χρυσόστομος (Εἰκ. 19) ἔχει ἀδρούς, καστανέ-

Είκ. 12-13. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Οἱ δύο ἄγγελοι ἀπὸ τὸ Μελισμὸ.

Είκ. 14. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἄριστερός ἄγγελος ἀπὸ τὸ Μελισμὸ. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 12.

Είκ. 15. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ δεξιός ἄγγελος ἀπὸ τὸ Μελισμὸ. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 13.

Είκ. 16. "Άγιος Σώζων στο Γεράκι. "Ο αρχάγγελος Μιχαήλ από τή Φυγή στην Αίγυπτο.

Είκ. 17. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. "Ο άγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια (1286).

Εικ. 18. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Ὁ ἅγιος Πέτρος, λεπτομέρεια (1201).

Εικ. 19. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, λεπτομέρεια (1286).

ρυσθρους χαρακτῆρες καί τό γένη πυκνότερο καί μακρύτερο τοῦ συνηθισμένου. Τά φῶτα παρέχουν λευκές, ὑπωχρες, πλατιές γραμμές καί κάτω ἀπό τό δεξιό μάτι ἄλλες σέ σχῆμα τόξου. Στό εἰλητό του ἀναγράφεται: *Κ(ύρι)ε ὁ Θε(ε)ς ἡμῶν οὗ τὸ κράτος ἀνήκασ(ον) κὲ ἡ δόξ(α)*³⁰. Ὁ Χρυσόστομος μοιάζει ἄρκετά μέ ἱεράρχη ἀπό τό Μελισμό τοῦ Ἁγίου Σώζοντος στό Γεράκι, θεωρούμενο ὡς ἀδιάγνωστο (Εἰκ. 20)³¹. Ἔχει τό ἴδιο μακρὺ, ἀλλὰ συμπαθέστερο πρόσωπο, ρεαλιστικότερο, μεγαλύτερα μάτια. Θά τόν θεωροῦσε κανεῖς πλησιέστερο πρὸς τόν ἀρχόμενο 14ο αἰῶνα. Δεξιὰ τῆς Τράπεζας πρῶτος ὁ ἅγιος Βασίλειος (Εἰκ. 21), ἀναφαλαντίας. Στό εἰλητό του: *οὐδὴς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων τὲς σαρκικὲς ἐπιθυμίαις*³². Τελευταῖος ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (Εἰκ. 22), φαλακρός, μέ στενόμακρο πρόσωπο καί τρίχωμα ἀποδιδόμενο σχηματικά, μέ γένη ἐπιπεδόμορφο, κατσαρό, βοστρυχωτό κάτω καί πλατυνόμενο. Τό δάθος τοῦ σχηματικοῦ τριχώματος εἶναι ὠχρολέυκο μέ λεπτά, λευκά, γραμμικά φῶτα καί καστανέρυθρες σκιές. Ἡ ἐπιδερμίδα ἀποδίδεται μέ ὠχρα, πάνω στήν ὁποία ἐπιτίθενται ἄμεσα τά φῶτα, σάν πλατιές γραμμές ἢ σάν ραπανόσχημη ἐπιφάνεια στήν ἀριστερή

30. Ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ Α' ἀντιφώνου τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, Π. Τρεμπέλας, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 1935, σ. 27.

31. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 298.

32. Ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ χειροδικίου, Τρεμπέλας, ὁ.π., σ. 71.

Είκ. 20. "Άγιος Σώζων στό Γεράκι. 'Ο άγιος 'Ιωάννης ό Χρυσόστομος, λεπτομέρεια.

Είκ. 21. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. 'Ο άγιος Βασίλειος, λεπτομέρεια (1286).

παρεία και μνηοειδής στή δεξιά, αποτελούντα έντονη αντίθεση προς την επιδερμίδα³³. Ο τρόπος αποδόσεώς τους μάλλον είναι ανάμνηση τρόπων του 12ου αι.³⁴. Τά περιγράμματα είναι λεπτές καστανές-θυσσινιές γραμμές. Κάπου κάπου, στά λιγότερο φωτιζόμενα μέρη, όπως στην επικλινή άριστερή πλευρά της μύτης, ή ώχρα είναι πιό ανοιχτή, λευκάζουσα. Στο ειλητό του αγίου Γρηγορίου διαβάζουμε: *ὁ τὰς κοινὰς ταύτας κὲ συμφόρους ἡμῖν χαρισάμ(ενος)*³⁵. Καί αὐτός ὁ ἱεράρχης μοιάζει μὲ ἐπίσκοπο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁγίου Σώζοντος στό Γεράκι, πού οἱ ἐκδότες του τόν χαρακτηρίζουν ἐπίσης ἀδιάγνωστο³⁶ (Εἰκ. 23). Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά τόν ἅγιο Γρηγόριο τό Θεολόγο. Καθώς τό πρόσωπό του εἶναι λιγότερο σχηματικό καί ἐγκοσμιότερο, δικαιολογεῖται ἡ μεταγενέστερη χρονολόγηση καί τούτου τοῦ ἱεράρχη τῆς γερακίτικης ἐκκλησίας.

Οἱ ἱεράρχες τῶν Κροκεῶν εἶναι πολύ ψηλές μορφές, ὅπως καί στίς τοιχογραφίες τῆς Χρυσοφίτισσας (1290)³⁷. Ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ μέ τό Χριστό παιδί ἢ καί ὄριμο ἄνδρα ἀπαντᾷ συχνά σέ μνημεῖα τῆς Λακωνίας τοῦ 13ου καί τοῦ 14ου αι. Αὐτό πού, ἂν θυμᾶμαι καλά, δέν ἔχω ἄλλη φορᾶ συναντήσει εἶναι τό ὕφασμα, προφανῶς βῆλο, τό περιτυλιγμένο στό τόξο τοῦ κιβωρίου.

Στούς ἄλλους τοίχους τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται χαμηλά ὀλόσωμοι μετωπικοί ἱεράρχες. Ἔτσι, στό νότιο τοῖχο, κοντά στόν ἐξίτηλο ἅγιο διάκονο Εὐπλο, πού φορεῖ κιτρινόλευκο στιχάρι, κρατεῖ μέ τό σκεπασμένο ἄριστερό χέρι λιθανωπίδα καί μέ τό ἄλλο θυμιάζει, ζωγραφίζεται ὁ ἅγιος Πολύκαρπος κλίνοντας ἐλαφρά τό κεφάλι πρὸς τ' ἄριστερά καί φορώντας φαιλόνιο σέ ανοιχτό κεραμιδί χρῶμα καί στιχάρι τεφροκύανο (Εἰκ. 24). Τό τρίχωμά του ἀποδίδουν λεπτές, λευκές γραμμές σέ γαλανότερο βάθος καί τά μαλλιά του ἀπολήγουν στό μέτωπο σέ σπείρες. Ὁ ἅγιος Πολύκαρπος θυμίζει τόν ἅγιο Βλάσιο τοῦ διακονικοῦ τῆς Βασιλικῆς Καλαμπάκας (τέλος τοῦ 12ου αι.), ἀλλά πιό πολύ τόν ἅγιο Πολύκαρπο³⁸ τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ

33. Κάτι ἀνάλογο διαπιστώνει κανεῖς καί σέ τοιχογραφίες τῶν Ταξιαρχῶν (ἢ Ἁη-Στράτη) τῆς Λαίνας (ἀδημοσίετες). Στή μορφή τοῦ αγίου Γρηγορίου τῆς μελετώμενης ἐκκλησίας τῶν Κροκεῶν μπορεῖ νά σπουδάσει κανεῖς καλύτερα τήν τεχνική ἐπέλευση.

34. Βλ. ἱεράρχη τοῦ Nerezi (1164), V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino 1967, εἰκ. 305. Βλ. ἀκόμη τόν ἅγιο Παῦλο καί τούς ἁγίους Πέτρο καί Παῦλο (ἀρχῶν 13ου αι.) τῆς Μονῆς Ραβδόχου, ὁ.π., εἰκ. 340 καί 341. Ὁ Lazarev χρονολογεῖ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ραβδόχου ἀπό τό τέλος τοῦ 12ου αι.

35. Ἄρχή τῆς εὐχῆς τοῦ Γ' ἀντιφώνου, Τρεμπέλας, ὁ.π., σ. 36.

36. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 297.

37. Ν. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσοφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Ἀθήναι 13, πίν. ΠΑ', εἰκ. 14.

38. Στά μάτια καί στό ὕφος ὁ ἅγιος Πολύκαρπος τῶν Κροκεῶν μοιάζει λίγο μέ ἱεράρχη τοῦ Ἁγίου Σώζοντος στό Γεράκι, νομίζω τόν ἅγιο Βλάσιο, πού στή λεζάντα (Μουτσόπουλος -

Είκ. 22. Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, λεπτομέρεια (1286).

Είκ. 23. Άγιος Σώζων στό Γεράκι. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, λεπτομέρεια.

(1201). Στό Βρονταμᾶ (Είκ. 25) τό πρόσωπο καί οἱ ὠμοί εἶναι πλατύτεροι, ἡ μορφή ἀποδίδεται γραμμικότερα, τό σχῆμα τῶν ματιῶν εἶναι διαφορετικό καί πάνω ἀπό τό μέτωπο στεφανώνουν τό κεφάλι δύο σειρές σπειρωτῶν βοστρύχων.

Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ τέμπλου σώζονται οἱ κεφαλές δύο ἄλλων γηραιῶν ἱεραρχῶν. Γιά τήν ἐπιδερμίδα τους χρησιμοποιεῖται ὡχρα σέ βαθύ τόνο, ἀποκλίνουσα πρὸς τό καφέ. Τό μόλις διακρινόμενο γένη τοῦ ἐνός πλατύνεται πρὸς τά κάτω³⁹ (Είκ. 26). Καί ὁ ἱεράρχης αὐτός μοιάζει μέ ὄσιο τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (Είκ. 27). Διαφέρουν κυρίως ὡς πρὸς τό σχῆμα τῶν ματιῶν καί τά μαλλιά. Καί στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀπομένουν ἴχνη δύο μετωπικῶν ἀγίων, ἀριστερά ἱεράρχη, τοῦ ἀγίου Βλασίου, καί δεξιὰ διακόνου.

Ἐπί τῷ ἁγίῳ Κεραμίδιν σώζεται σήμερα παραλληλόγραμμη ἐπιφάνεια

Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 317, βλ. καθαρότερα τήν ἐπιγραφή στήν εἰκ. 316 κάτω ἀριστερά) ἀναγράφεται ὡς ἅγιος Βασίλειος (βλ. ὁ.π. καί σ. 187).

39. Ὑπενθυμίζει κατά τοῦτο τή μορφή τοῦ ἀγίου Σάββα τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Τρύπης (Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ὁ.π., σ. 61, εἰκ. 18) καί

Είκ. 24. Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Ό
 άγιος Πολύκαρπος, λεπτομέρεια (1286).

Είκ. 25. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Ό
 άγιος Πολύκαρπος, λεπτομέρεια (1201).

Είκ. 26. Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Ίε-
 ράρχης, λεπτομέρεια (1286).

Είκ. 27. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Ό-
 σιος, λεπτομέρεια (1201).

σέ χρῶμα κεραμιδί και μέρος φωτοστεφάνου.

Ἐπί τῶν στήθαιρα πού κοσμοῦσαν τό μέτωπο τῆς ἀψίδας, στό κάτω δεξιό διακρίνεται ἅγιος μέ σταυρό μάρτυρος στό δεξιό χέρι και στό ἄλλο λευκή φιάλη μέσα σέ καλαθίσκο (;). Ἐπομένως θά ἦταν ἕνας ἀπό τούς ἱερατικούς ἁγίους. Τό ὄνομά του τελειώνει σέ -ον. Εἶναι λοιπόν πιθανότατο πῶς εἰκόνιζε τόν ἅγιο Παντελεήμονα. Κάτω ἀπό τό στήθαιο τό βάθος εἶναι καστανό-βυσσινί μέ τεφρόλευκα διακοσμητικά κλαδιά.

Ἐπί τῶν ἀγγελοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μέ ἤρεμο δῆμα, ἐξίτηλος, εὐλογεῖ μέ τό δεξιό φορώντας κεραμιδί πρὸς τό κόκκινο ἔνδυμα, κατάφορτο ἀπό γραμμικά φῶτα, γραμμές παράλληλες ἢ κτενιόμορφες χρώματος σταριού, πού πρέπει νά θεωρηθοῦν χρυσοκοντυλιές⁴⁰. Τό κράσπεδο τοῦ χιτῶνα του πτυχώνεται, ὅπως περίπου στίς τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. Δεξιά, ὄρθια, ψηλή και λεπτή, μετωπική ἢ Παναγία· στρέφει κατά τά τρία τέταρτα πρὸς τά δεξιά και κλίνει τό κεφάλι (Εἰκ. 28). Ὁ χιτῶνας τῆς εἶναι κυανότερος και τό μαφόρι βυσσινί. Κρατεῖ μέ τό ἀριστερό χέρι ἀδράχτι (Εἰκ. 29) και τό ἄλλο, μακροδάχτυλο, μέ τήν παλάμη πρὸς τό θεατή, ὑψώνει μπροστά στό στήθος. Ὁ λαιμός τῆς Παναγίας εἶναι μακρὺς και τό σφηνόσχημο πρόσωπο λεπτό και στενό. Ἡ σκιά πράσινη, τό περίγραμμα και οἱ χαρακτηριστικές καστανά-βυσσινιά. Εὐθεῖες γραμμές ὀρίζουν τή δεξιά παρεία και τό λαιμό. Τά μεγάλα διαπλατυσμένα ἀπό τήν ἐκπληξη μάτια ἐκφράζουν φόβο και ἔκσταση, καθὼς ἀπό τά χεῖλη μόλις φαίνεται ξέφυγαν τά λόγια: Ἐδοῦ ἢ δουλι Κυ(ρίου) γενι/τό μη κατά τό ρίμα/σου. Πιό πάνω οἱ συλλαβές: τημος. Προφανῶς οἱ δύο πρῶτες συλλαβές τῆς λέξεως: ὁ χαιρε-, θά εἶχαν γραφεῖ κοντά στόν ἅγγελο.

Ἡ Παναγία ὄρθια, στό δεξιό μέρος τῆς παραστάσεως, στρεφόμενη πρὸς τόν ἅγγελο και κλίνουσα τό κεφάλι, εἰκονίζεται ἤδη στίς ἀρχαῖες τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας, στό παρεκκλήσι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στό Geurémé⁴¹. Ἐκεῖ, στήν ἴδια περίπου θέση, μέ τό ἴδιο χέρι κρατεῖ τό ἀδράχτι. Ἡ διάταξη και ἡ θέση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ ἐκεῖνη (ρεαλιστικότερη) τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στό μεταγενέστερο Χριστό τῆς Βέροιας⁴². Κατά τό πρόσωπο (Εἰκ. 30) ἢ Παναγία θυμίζει πιό πολύ τόν ἀρχάγγελο Γαβριήλ στό

πιό πολύ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου στόν Ὁρωπό (Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες στόν Ὁρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ, τ. Α' (1959), πίν. 37) και τοῦ ἴδιου ἁγίου σέ ναοῦς τῆς Κρήτης (Κ. Καλοκέρης, Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης, Ἀθήναι 1957, πίν. LXXXI, LXXXIII, LXXXIV κτλ.).

40. Γιά τήν ἐπίδοση πού παρουσιάζει ἡ χρήση τῆς χρυσοκοντυλιᾶς τό 13ο αἰ. βλ. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Πάμφ Μονή Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη, Τέχνη εὐρωπαϊκὴ, Διαλέξεις, Ἀθήναι 1966, σ. 76.

41. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile², Paris 1960, εἰκ. 8.

42. Στυλ. Πελεκανίδης, Καλλιέργης, ὅλης Θεσσαλίας ἀριστος ζωγράφος, ἐν Ἀθήναις 1973, πίν. 15.

Εἰκ. 28-29. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, λεπτομέρειες (1286).

τεταρτοσφαίριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Γεράκι⁴³ (τέλος 13ου αἰ.) παρά τή δεξιοκρατούσα Θεοτόκο εἰκόνας ἀπό τή Θεσσαλονίκη (13ος αἰ.)⁴⁴. Ὁ ἄγγελος τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔχει ἀπαλότερο, πιό τρυφερό πρόσωπο καί στήν ἀπόδοση τοῦ κορμοῦ του διαφαίνεται ὁ ὄγκος.

Ἡ Ἀνάληψη εἶναι κατά τό μεγαλύτερο μέρος καταστρεμμένη. Ἀπό τό νότιο ἡμιχόριο σώζονται καλύτερα τά κράσπεδα τῶν φορεμάτων τῶν ἀποστόλων μέ τίς πλούσιες, πλατιές, κυματίζουσες πτυχές, ὅπως στόν ἄγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τίς ἀποδοσμένες ὁμως ἐδῶ πλαστικότερα. Στό ἄκρο ἀριστερά εἰκονίζεται βαδίζοντας μέ κυρτό τόν κορμό ὁ ὑπερύψηλος ἄγγελος. Ὅμοια φαίνεται πῶς ἦταν ἡ διάταξη καί στό βόρειο ἡμιχόριο. Διακρίνεται ἡ πολύ ψηλή μορφή τοῦ Πέτρου.

Ἀπό τίς ἄλλες παραστάσεις τοῦ ναοῦ θά περιοριστοῦμε μόνο σ' ὅσες σώζονται κάπως καλύτερα.

Περίεργη εἶναι ἡ στάση τοῦ γέροντα εὐαγγελιστῆ μέ τό πλούσιο στρογγυ-

43. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 101 καί σ. 67. Ἡ Παναγία κατά τόν τύπο τῆς κεφαλῆς μπορεῖ νά παραβληθεῖ καί πρὸς τήν ἁγία Ἄννα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Στάραγια Λάντογκα, Β. Λάζαρεφ, Φρέσκι Σταροί-Λάντογκι (ρωσ.), Μόσχα 1960, εἰκ. 8.

44. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, πίν. 8.

Εἰκ. 30. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, λεπτομέρεια (βλ. καὶ Εἰκ. 28).

λωπό γένη και τό ύπότεφρο πρὸς τό μενεξελί ἰμάτιο μέ τίς καστανές-βυσσινιές σκιές. Κρατώντας στά γόνατά του βιβλίο κάθεται κατ' ἀριστερό πλευρό σέ πλούσιο θρόνο, ζωγραφισμένος στή βορειοανατολική ἄκρη τῆς ἐγκάρσιας καμάρας· εἰκονίζεται στραμμένος πρὸς τά ἔξω τοῦ ναοῦ.

Στήν Ὑπαπαντή κρατεῖ τό Βρέφος ἢ Θεοτόκος καί ὁ Συμεών προτείνει ἀκάλυπτο τό δεξί χέρι.

Οἱ κοπέλες πού ἀκολουθοῦν τήν Παναγία τῶν Εἰσοδίων εἶναι μικρῆς ἡλικίας.

Στή Βαϊοφόρο⁴⁵ ὁ Χριστός, μέ μικρά κομψά πόδια, κυανό ἰμάτιο καί καστανό χιτώνα, εὐλογεῖ μέ τό προτεταμένο δεξί χέρι, καθισμένος σέ λευκό ὑποζύγιο, πού βαδίζει μετέωρο πρὸς τά δεξιά, ἔχει αὐτιά ἵππου, μακρῶ, λεπτό λαϊμό καί κλίνει πρὸς τό ἔδαφος τῆ μικρῆ κεφαλή του. Οἱ σκιές τοῦ ζώου εἶναι κίτρινες καί τό ἐπίπλιο καστανό. Ἀκολουθεῖ ὄμιλος τριῶν μαθητῶν· ὁ δεξιός φορεῖ τεφρορόδινο φόρεμα, ὁ μεσαῖος τεφρόλευκο χιτώνα μέ ὠχροκάστανο ἰμάτιο καί ὁ τρίτος λευκό χιτώνα καί κυανό ὑπότεφρο ἰμάτιο. Καί στόν ἀπόστολο αὐτό τό κράσπεδο τοῦ χιτώνα πτυχώνεται ὅπως στό Γαβριήλ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τό ἔδαφος ἀποτελεῖται ἀπό κωνικούς, σχηματικούς θράχους πού μοιάζουν μέ ἀσκούς. Ὁ ἀριστερός ἔχει χροῶμα λευκό πρὸς μενεξελί μέ καστανές σκιές. Κάτω ἀπό τοὺς θράχους τό ἔδαφος ἀποδίδει πλατιά ταινία σέ βαθύ κυανοπράσινο. Κάτω ἀπό τό ὑποζύγιο παιδιὰ ἀπλώνουν τά φορέματά τους. Αὐτό πού ζωγραφίζεται ἀριστερά φορεῖ λευκό χιτώνα μέ κοσμήματα μελανὰ καί σκιές καφέρυθρες. Σκύβει κι ἀπλώνει στό ἔδαφος κεραμιδί ὕφασμα μέ ξόμπλια. Ἄλλο παιδί δεξιότερα κατ' ἀριστερό πλευρό κάμπτει μπροστά τόν κορμό καί γυμνώνεται βγάζοντας τό κεραμιδί του φόρεμα, πού τοῦ κρύβει τήν κεφαλή. Ἡ λεπτομέρεια εἶναι συνηθισμένη στή Λακωνία⁴⁶. Παράπλευρα δύο ἄλλοι μικροί. Ὁ ἓνας τρέχει καί ὁ ἄλλος σκύβοντας σάν νά τόν ἀρπάζει ἀπό τό πόδι. Τό πιθανότερο πώς ἔχουμε περίπτωση ἀπακανθιζομένου⁴⁷. Πάνω ἀπό τήν κεφαλή τοῦ ζώου ὑψώνεται ὁ διχαλωτός κορμός δέντρου. Σ' αὐτό ἔχει ἤδη ἀνεβεί παιδί, ἐνῶ ἄλλο αναρριχάται στόν κορμό του. Δεξιά ἢ πυργό-

45. Ἐχει δημοσιευθεῖ (μετά τόν καθαρισμό) στό ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, πίν. 273δ.

46. Καθώς γυμνώνεται, μᾶλλον ἀφήνει νά φαίνονται τά χαρακτηριστικά τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου μέλη, ὅπως στό Παλιομονάστηρο Βρονταμά (1201), τοιχογραφία ἀδημοσίευτη, καί στόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Χρυσόστομο τοῦ Γερακιοῦ (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 64).

47. Βλ. καί Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1978), σ. 47. Φωτογραφία λεπτομέρειας ἀπό τήν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου βλ. στή μελέτη τῆς D. Mouriki, The Theme of the «Spinario» in Byzantine Art, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-1972), πίν. 22a. Στίς σ. 53-66 γιά τό θέμα τοῦ ἀπακανθιζομένου. Στόν Ἅγιο Νικόλαο ἡ λεπτομέρεια τοῦ ἀπακανθιζομένου εἰκονίζεται ἀριστερότερα.

μορφη Ἱερουσαλήμ χτισμένη χαμηλά μέ ισόδομο σύστημα. Τό τείχος της λευκό, μέ σκιές ροδόχρωμες πρὸς τό μενεξελί. Μπροστά στήν πόλη ὁ ἡμεξίτηλος ὄμιλος τῶν Ἑβραίων. Τά παιδιά πού εἰκονίζονται εἶναι στό σύνολό τους ἕξι. Πολλά παριστάνονται καί στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας⁴⁸. Τά πιά πολλά ὅμως ἀπό τό 13ο αἰ. συναντᾶμε, νομίζω, στόν κώδικα Beol. qu. 66, συνολικά δεκατρία⁴⁹.

Στό βάθος τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἀδιάσπαστο οἰκοδόμημα. Στό ἡμικυκλικό τραπέζι τό τμήμα τό μεταξύ τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας καί τοῦ ἐδάφους φράζουν πλάκες ὀρθομαρμαρώσεως, στίς ὁποῖες δεσπόζει τό κεραμιδί καί τό κυανό χρώμα. Κοντά στό χεῖλος τῆς τράπεζας κομμάτια ψωμοῦ καί κατά τό μέσο της λοπάδα μέ ψάρι. Σ' αὐτό ἐπιθέτει τό χέρι μαθητῆς μέ φωτοστέφανο, ὁ ἐμβάψας... *τὴν χεῖρα ἐν τῷ τρυβλίῳ*⁵⁰. Ὁ Χριστός, καθισμένος ἀριστερά σέ λευκό στρώμα, φορεῖ χιτώνα κεραμιδῆ καί κυανό ἱμάτιο. Τά πόδια του σέ μισή στροφή πρὸς τά δεξιά, ὁ κορμός σέ μισή πρὸς τ' ἀριστερά. Στό στήθος του ἔχει προσπέσει ὁ Ἰωάννης. Ἀπό τούς ἄλλους μαθητές σώζεται καλύτερα ὁ ἕκτος, νέος μέ κοντό στρογγυλό γένι, στενόμακρο πρόσωπο, μακρὸ λαιμό.

Πλάκες ὀρθομαρμαρώσεως φράζουν τό μπροστινὸ μέρος τῆς ἡμικυκλικῆς, προφανῶς χριστῆς Τράπεζας καί στό Μυστικὸ Δείπνο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἀγόριανης⁵¹ (κοντά στό 1300). Καί ἐκεῖ, ὅπως στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τοῦ Γερακιῦ⁵², στόν Τσόπακα τῆς Μάνης⁵³, στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἰγίνας⁵⁴ καί ἐδῶ, ὅλοι οἱ ἀπόστολοι ἔχουν φωτοστέφανους. Ἀκόμη καί ἡ διάταξη τῆς συνθέσεως θυμίζει λίγο τὴ διάταξη στό Γεράκι καί στήν Αἰγίνα. Στὴν ἴδια θέση ζωγραφίζεται ὁ Ἰούδας.

Ἡ Προδοσία εἶναι πολυάνθρωπη σύνθεση μέ πολλές φθορές. Στὴ μέση ὁ Ἰούδας ἐρχόμενος ἀπὸ τά δεξιά φορεῖ χιτώνα βαθυκύανο καί ἱμάτιο ἀνοιχτὸ κυανὸ μέ δυσσινιές σκιές. Ἀκολουθούμενος ἀπὸ στρατιῶτες βαδίζει ἤρεμα κι ἐναγκαλίζεται τό Σωτήρα.

Ἀπὸ τὴν τοιχογραφία [Ὁ Ἐλ[κό]μενος ἐπὶ [σταυροῦ] (Εἰκ. 31) σώζεται μόνο τό ἐπάνω μισό καί μάλιστα ὄχι ὀλόκληρο. Στὴ μέση ὄρθιος σταυρός

48. Mouriki, ὁ.π., πίν. 22α.

49. Millet, ὁ.π., εἰκ. 244.

50. Εὐαγγέλιο κατὰ Ματθαῖον, 26, 23.

51. Δρανδάκης, Παναγία ἢ Βρεσενίτισσα, ὁ.π., εἰκ. 31. Καί στό Μυστικὸ Δείπνο τοῦ Μυρογραφίας τοῦ κώδ. Ἰθέρων 5 (μέσα 13ου αἰ.) ἡ Τράπεζα εἶναι χριστῆ (Οἱ Θεσαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Β', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1975, εἰκ. 15).

52. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 241. Καί ἐδῶ ἡ Τράπεζα εἶναι χριστῆ.

53. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, πίν. 59.

54. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησία Αἰγίνης, ΕΕΒΣ Β' (1925), εἰκ. 11.

Είκ. 31. "Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. 'Ο Έλκόμενος, λεπτομέρεια (1286).

καφέ χρώματος. Στο άριστερό τμήμα τής οριζόντιας κεραιάς στηρίζεται λοξά κλίμακα, λεπτή, κίτρινη. Δεξιά του σταυρού στέκει, κλίνοντας τό κεφάλι κι έλαφρά γυρισμένος προς τά δεξιά, ό Χριστός μέ χιτώνα βαθυκύανο, πού έχει τεφροκύανα φῶτα, και ίμάτιο καστανέρυθρο, τό όποίο διαγράφει καθώς προβάλλει από τή ράχη πάνω στό δεξιό ὦμο σχήμα θυλάκου. 'Ο Σωτήρας έχει μᾶλλον δεμένα τά χέρια και φορεῖ στό κεφάλι λεπτό ακάνθινο στεφάνι. 'Ανάμεσα στό βραχίονά του και τό σταυρό ή λέξη 'Ανάθηθι. 'Αριστερά ή τοιχογραφία είναι φθαρμένη. Σώζεται όμως λόγχη πού διασταυρώνεται μέ τήν κλίμακα. Τή λόγχη θά κρατούσε ό είκονιζόμενος εκεί στρατιώτης, από τά χείλη του όποιου θά έβγαινε και ή αναγραφόμενη προσταγή. 'Ο Χριστός έχει σφηνόσχημο πρόσωπο. Τά μαλλιά του αποδίδουν σε καφέ βάθος κίτρινες γραμμές και τήν επιδερμίδα ὡχα θερμή μέ σκιές χρώματος καφέ και πράσινου και φῶτα γραμμές λευκωπές, σταροχρωμες. 'Η τεχνική εκτέλεση είναι ίδια ὡπως και στίς μορφές του 'Αγίου Βήματος.

Τή σκηνή του 'Ελκομένου μέ διάταξη συνθετότερη και συμμετρική

συναντᾶμε στήν Ὁμορφή Ἐκκλησιά τῆς Αἴγινας (1284)⁵⁵. Ὁ Χριστός μέ δεμένα τά χέρια εἰκονίζεται ἀνάμεσα σέ δύο στρατιώτες. Ὁ ἀριστερός τόν σπρώχνει ἐλαφρά ἀπό τόν ὦμο κι ὁ ἄλλος δείχνοντας τό σταυρό τοῦ ἀπευθύνει τήν προσταγή: *ἀνάβηθι*. Στήν Ἀγῆτρια τῆς Μάνης⁵⁶ (13ος αἰ.) ἀριστερά στέκουν τρεῖς Ἑβραῖοι. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή ὑπάρχει κι ἐκεῖ. Στούς Ἁγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1264-1270) ὁ Κύριος σέ στάση ὅπως στίς Κροκεές, φορώντας ἐπίσης ἀκάνθινο στέφανο, κλίνει τό ὠραῖο κεφάλι του⁵⁷. Ἀριστερά διακρίνεται ἡ κλίμακα. Οἱ φθορές τῆς τοιχογραφίας δέν ἐπιτρέπουν νά πῆ κανεῖς ἄν εἰκονίζοταν κι ἄλλο πρόσωπο. Πολλές καταστροφές ἔχει ἡ παράσταση καί στόν Ἅγιο Νικόλαο μέσα στό Γεράκι⁵⁸. Φαίνεται ἡ κάτω κεραία τοῦ σταυροῦ, δεξιά μορφή, ἀριστερά ἡ ἀνεμόσκαλα. Ἄν πλάι τῆς στεκόταν κι ἄλλο πρόσωπο δέν εἶναι δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ⁵⁹ μέ βάση τή δημοσιεύομενη φωτογραφία. Παράσταση τοῦ Ἐλκομένου ὑπάρχει καί σέ ἄλλους ναοῦς τοῦ Γερακιοῦ, ὅπως στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Βαρικοῦ, ἔξω ἀπό τό χωριό πρὸς τό Ἀλεποχώρι⁶⁰. Ἀπό τίς λίγες πληροφορίες πού δίδονται φαίνεται πὼς ἐκτός τοῦ Χριστοῦ μᾶλλον δέν εἰκονίζονταν ἄλλα πρόσωπα. Καί γιὰ τή σύνθεση τοῦ Ἐλκομένου στόν Ἅγιο Σώζοντα δέν ἀναφέρεται παρὰ μόνο πὼς σῶζονται λείψανα τῆς παραστάσεως⁶¹. Στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου στό Γεράκι⁶² (κοντά στό 1300) ὁ Χριστός εἰκονίζεται σέ στάση τριῶν τετάρτων πρὸς τ' ἀριστερά, κρατώντας μέ τό δεξιό ἀπό τόν καρπό τό ἄλλο χέρι, καί ὁ σταυρός μέ τήν κλίμακα δεξιά. Πιο πέρα φαίνεται πὼς στεκόταν μορφή μέ κόκκινο φόρεμα καί λευκή καλύπτρα (Ἑβραῖος). Ἡ μορφή θ' ἀναπληροῦσε τό στρατιώτη πού θά παριστανόταν στίς Κροκεές. Ὡστε στή Λακωνία παρατηρεῖται περιορισμός τῶν προσώπων στήν παράσταση τοῦ Ἐλκομένου, ὥσπου νά καταλήξει στή μοναχική ἀπεικόνιση τοῦ Ἰησοῦ πρὸ τοῦ σταυροῦ στό ναό τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Γερακιοῦ (1431), πού εἶχε τόσο ἐντυπωσιάσει τό G. Millet⁶³.

55. Ὁ.π., σ. 266, εἰκ. 15.

56. Δρανδάκης, ὁ.π., σ. 96, σμμ. 2 καί πίν. 756.

57. Ἡ τοιχογραφία εἶναι ἀδημοσίευτη.

58. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 57 καί εἰκ. 96.

59. Στή σ. 57, ὁ.π., μνημονεύεται ἀπλά ἡ σκηνή.

60. Αἰμ. Γκιαούρη, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντά στό Γεράκι, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 101-102.

61. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 187. Καί ἡ κ. Γκιαούρη, ὁ.π., σ. 102 σμμ. 57, ἀπλά σημειώνει τήν παρουσία τοῦ θέματος. Ἡ ἴδια μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀναφέρει σκηνή τοῦ Ἐλκομένου καί στόν Ἅγιο Γεώργιο Κάστρου τοῦ Γερακιοῦ.

62. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 10, 15 καί εἰκ. 12 (σχέδ.).

63. Millet, ὁ.π., σ. 382 καί εἰκ. 409. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καί στίς Μολιγκάτες τῶν Κυθῆρων (13ου αἰ.) ἡ σκηνή τοῦ Ἐλκομένου εἶναι ὀλιγοπρόσωπη. Ὁ Χριστός εἰκονίζεται δεξιά τοῦ Σταυροῦ. Ἀριστερά Ἑβραῖος καί μιά ἄλλη μορφή (στρατιώτης;) πού δείχνει τό Σταυρό, μέ τήν ἀνεμόσκαλα στηριγμένη σ' αὐτόν λοξά, πρὸς τό μέρος τοῦ Χριστοῦ (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, πίν. 14α-β καί σ. 17).

Ἡ Σταύρωση εἶναι πολύ φθαρμένη. Τό ἔδαφος κυανοπράσινο μέ κίτρινα φῶτα. Στό βάθος, σέ ὄλο τό πλάτος τῆς παραστάσεως, χαμηλό, ισόδομο τείχος ρόδινου χρώματος μέ κεραμιδιές σκιές καί λευκά φῶτα. Στή μέση πάνω στόν κωνικό, ρόδινο βράχο τοῦ Γολγοθᾶ μέ τίς σκιές καί τά φῶτα ὅπως στό τεῖχος, ὑψώνεται ὁ σταυρός μέ τό κρανίον τοῦ Ἀδάμ κάτω. Κοντά στή βάση τοῦ σταυροῦ μικρή ὀριζόντια κεραία, πάνω στήν ὁποία πατοῦν τά πόδια τοῦ Χριστοῦ. Τό στενό μισοσθημένο σῶμα του εἶναι σχεδόν κατακόρυφο. Τό σταυρό πλαισιώνουν ὁ λογχοφόρος, ζωγραφισμένος μετέωρος, ὅπως τό ὑποζύγιον τῆς Βαϊοφόρου, καί ὁ σπογοφόρος. Λεῖψανα μορφῆς δεξιά πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στόν Ἰωάννη. Πλάι του φαίνονται ἴχνη φορεμάτων ἄλλου προσώπου. Ἀριστερά τοῦ σταυροῦ σέ στάση τριῶν τετάρτων δύο Μυροφόρες μέ κυανότεφρους χιτῶνες, ἡ μιά κοντά στήν ἄλλη. Ἡ πρώτη μέ τό θυσιάζει μαφόρι πρέπει νά ἔναι ἡ Παναγία. Ἀριστερότερα σέ κάποια ἀπόσταση ἴσως τρίτη μορφή σάν ν' ἀπομακρύνεται, ἂν δέν ἀπατοῦν τά σωζόμενα λείψανα.

Τό βάθος τῆς Ἀποκαθηλώσεως πλαισιώνει στίς ἄκρες ἀπό ἓνα κτίριον, συνδεόμενο πρός τό ἄλλο μέ χαμηλό ισόδομο τεῖχος, ὅπως στή Σταύρωση, πού ἀπολήγει σέ γείσο μέ σχηματικά ἀνθέμια. Ὁ Ἰωάννης, σχεδόν μετωπικός, ἀνοίγει τά πόδια του σέ μεγάλο θῆμα πρός τά δεξιά, ρίχνει ἄτονον τό χέρι μπροστά στό δεξιό μηρό, σάν νά ἔθελε νά ἀνασύρει τό ἱμάτιον, φέρει τό δεξιόν πρός τήν κεφαλή, τήν ὁποία στρέφει πίσω καί κλίνει, φορεῖ λευκόν χιτῶνα καί λευκότεφρον πρός μενεξελί ἱμάτιον μέ θυσιάζει σκιές. Πάνω ἀπό τό κεφάλι του ἄγγελος σέ προτομή. Μεταξύ τοῦ Ἰωάννη καί τοῦ σταυροῦ, χαμηλά, εἰκονιζόταν σέ μικρή κλίμακα σκυμμένη μορφή (ὁ Νικόδημος;) πού θά ἐτοιμαζόταν ν' ἀφαιρέσει τοῦς ἦλους ἀπό τά πόδια τοῦ Χριστοῦ, καθηλωμένα ἀκόμη στό ὑποπόδιον. Τόν κορμό τοῦ Σωτήρα, ὑπερβολικά μακρόστενον, μέ τά ἀποκαθηλωμένα χέρια πού κρέμονται πρός τά κάτω, συγκρατεῖ ὁ Ἰωσήφ φορώντας ἔνδυμα χρώματος λευκοῦ, ὑποκυάνου πρός τό μενεξελί, ἀνεβασμένος σέ κλίμακα, λοξά στηριγμένη στό σταυρό. Τόν Χριστό ἀγκάλιαζε ἡ Παναγία, ὄρθια σέ ὑποπόδιον, πού στηρίζεται σέ χαμηλά τοξύλλια. Ἴσως ἡ κεφαλή τοῦ Κυρίου ἀναπαυόταν στήν παρεῖα τῆς Θεοτόκου. Ἡ ὀργάνωση τῆς συνθέσεως θυμίζει τήν Ἀποκαθήλωση τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά⁶⁴, τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Καστοριάς (ἔχει περισσότερα πρόσωπα)⁶⁵, τοῦ κωδ. Ἰθήρων 5 (μέσα 13ου αἰ.)⁶⁶, τοῦ χειρογράφου gr. 54 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων⁶⁷ (13ος αἰ.). Ἡ

64. Εὐστ. Στίκας, Τό οἰκοδομικόν Χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, ἐν Ἀθήναις 1970, πίν. 87α.

65. Yasushi Nagatsuka, *Descente de croix*, Tokyo 1979, πίν. XVI, B 402.

66. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Β', εἰκ. 16.

67. Yasushi Nagatsuka, ὁ.π., πίν. XXXIX, IX-B 503.

σύνθεση τῶν Κροκεῶν εἶναι ἀπλούστερη ἀπό ὅ,τι στά δύο πιά πάνω ἐξαίρετα χειρόγραφα. Λείπουν οἱ συνοδεύουσες τήν Παναγία γυναῖκες. Ἐδῶ εἰκονίζεται ἕνας ἄγγελος. Πολλές φορές οἱ ἄγγελοι εἶναι δύο. Ἐναν ἄγγελο (ἀριστερά) συναντᾶ κανεῖς στό Ἀνι τῆς Ἀρμενίας (1215)⁶⁸ καί στό Χιλαντάρι⁶⁹. Ἀσυνήθιστα κινήμενη εἶναι ἡ μορφή τοῦ Ἰωάννη. Νικημένος ἀπό τόν πόνο, σάν νά μήν μπορεῖ νά ὑποφέρει τό θέαμα καί νά φεύγει πρὸς τά δεξιά. Σέ διάσταση βρίσκονται τά πόδια του, χωρίς ὅμως νά ζωγραφίζεται φεύγοντας, στό ψαλτήρι τῆς Ἁγίας Ἐλισάβετ τῆς Σχολῆς τοῦ Salzbourg (μέσα 13ου αἰ.)· ὅμοιες εἶναι καί οἱ χειρονομίες⁷⁰. Σέ διάσταση συναντᾶ κανεῖς τά πόδια καί σέ τοιχογραφία τῆς Ἀποκαθηλώσεως σέ παρεκκλήσι τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Winchester (1220-1240)⁷¹. Νά δεχθοῦμε λοιπόν κάποια δυτική ἐπίδραση ὡς πρὸς τή στάση τοῦ Ἰωάννη; Τόν ἔντονο πάντως διασκελισμό, ὅπως καί τίς πολλές πτυχές τοῦ ἱματίου του, πρέπει νά θεωρήσουμε κατάλοιπα τῆς κοινῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ., ὅπως καί τό ὕψος τῆς ψιλόλιγνης μορφῆς του⁷². Τό ἰσόδομο τεῖχος στό βάθος τῆς Ἀποκαθηλώσεως ἀπολήγει πάνω σέ γεῖσο μέ κυμάτιο ἀρκετά ὅμοιο μέ ἐκεῖνο πού διακοσμεῖ τοῖχο στήν ἀδημοσίευτη τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (1201).

Στή μέση τῆς Καθόδου στόν Ἅδη ζωγραφίζεται, ὅπως εἶναι συνηθισμένο, ὁ Λυτρωτής φορώντας καφέρυθρο φόρεμα μέ κίτρινα κτενιόμορφα φῶτα. Βαδίζει μέ ἤρεμη κίνηση πρὸς τά δεξιά κρατώντας σταυρό μέ τό ἀριστερό χέρι καί μέ τό ἄλλο ἴσως εἰλητό, στρέφοντας πίσω τό κεφάλι. (Ἡ τοιχογραφία ἔχει φθορές). Κάτω λοξό θυρόφυλλο, κλειδί καί σιδερένια ἐξαρτήματα τῶν πυλῶν τοῦ Ἅδη. Πίσω καί πάνω ἀπό τόν Ἀδάμ ἄγγελος μέ βασιλική στολή, δεόμενος μέ τό ἀριστερό χέρι, σέ στάση τριῶν τετάρτων, μέ φτερά κατά τό ἐπάνω μέρος καφέ –τά φῶτα τους εἶναι κίτρινα– καί στήν ἐσωτερική πλευρά κόκκινα. Δεξιά τοῦ Χριστοῦ ἀπό τά γόνατα καί πάνω ὁ Δαβὶδ καί ὁ Σολομών μισογυρισμένοι ὁ ἕνας πρὸς τόν ἄλλο καί δεόμενοι. Φοροῦν κόκκινους χιτῶνες καί λευκότεφρους μανδύες μέ διάλιθες παρυφές. Στά μακρόστενα πρόσωπά τους κυριαρχεῖ τό λευκοκίτρινο χρῶμα. Πίσω

68. Ὁ.π., πίν. XVII, V-B 503.

69. Ὁ.π., πίν. XXXV, VII-602.

70. Ὁ.π., πίν. XXIII, V-E 501.

71. Ὁ.π., πίν. XL, IX-E 501.

72. Γιά τήν ὀρηκτικότητα τῆς κινήσεως βλ. τόν ἀπόστολο Παῦλο τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τοῦ Kurbinovo (πρόχειρα Antonije Nikolovski, *The Frescoes of Kurbinovo*, Jugoslavija, 1964, εἰκ. 10), ἀποστόλους τῆς Ἀναλήψεως Ἐπισκοπῆς Μάνης (Δρανδάκης, *Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, πίν. 806, 81) καί μορφές, ἀγγέλους τῆς Πλατυτέρας καί ἀπόστολο τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως, στό κατεξοχὴν συντηρητικό μνημεῖο τοῦ Manastir (1271) (V. J. Djurić, *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècles*, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, I, Athènes 1979, πίν. XVI).

τους υψώνεται αὐγόσχημος κεραμιδῆς βράχος μέ πλατιά λευκά φῶτα, ἀπό τόν ὅποιο, φαίνεται, προβάλλει ὄμιλος δικαίων, μέ προηγούμενο τόν Πρόδρομο, πού φορεῖ μηλωτή καί κυανό ἱμάτιο.

Ἡ ἀπεικόνιση ἱπτάμενου ἀγγέλου δέν εἶναι συνηθισμένη σέ βυζαντινές παραστάσεις Καθόδου στόν Ἄδη παλαιότερες ἢ σύγχρονες. Στήν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη (Φώτη) κοντά στό Γερακάρι Κρήτης εἰκονίζονται δύο (;) ἄγγελοι σέ προτομή πού πετοῦν⁷³. Γιά τήν αὐτοκρατορική στολή, τήν ὁποία φορεῖ ὁ ἄγγελος στίς Κροκεές, ἀξίζει νά θυμηθεῖ κανεῖς ὅσα παρατηρεῖ ἡ κ. Ντ. Μουρίκη γιά τόν ὅμοια ντυμένο ἄγγελο τῆς Ἀναλήψεως στό ναό τοῦ Σωτήρα στό Ἄλεποχώρι τῶν Μεγάρων⁷⁴. Τή στολή του θεωρεῖ ὡς ἐπιβίωση ἰδιαίτερης ἀγάπης γιά τό κόσμημα.

Καί ἡ Κοίμηση στόν Ἁ-Δημήτρη εἶναι πολύ καταστρεμμένη. Στό ἄκρο ἀριστερά ἀπόστολος, πού τά φορέματά του ἔχουν χρώματα ὅπως στόν Ἰωάννη τῆς Ἀποκαθηλώσεως. Ἡ ποδέα τῆς κλίνης εἶναι ψηλή. Μπροστά τῆς ἄγγελος μικρῶν διαστάσεων μαρτυρεῖ πῶς θά εἰκονίζόταν τό ἐπεισόδιο τοῦ Ἰεφωνία. Ἡ κεφαλή τῆς Παναγίας θρίσκεται πρὸς τ' ἀριστερά. Πίσω ἀπό τήν κλίνη μόνον ὁ Χριστός μέσα σέ στενή γαλάζια ἔλλειπτική δόξα κρατώντας τήν ψυχή τῆς Θεοτόκου.

Ἀπό τοὺς ἐφιππους ἁγίους τοῦ βόρειου τοίχου, πού κατευθύνονται πρὸς τά δεξιά, ὁ πρῶτος ἀνατολικά μέ τόν ἐρυθρό ἵππο εἶναι πιθανότατα ὁ Δημήτριος, τοῦ ὁποίου ὁ κατάκοσμος, ἴσως τεφρός μανδύας ἀνέμιξε πίσω. Ὁ διάκοσμος του ἀποτελεῖται ἀπό ἔνσταυρους κύκλους καί στά διάκενα ἀπό ἀκτινωτούς σταυρούς. Ὁ ἅγιος υψώνοντας τό δεξί χέρι ἀκοντίζει. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς παραστάσεως ἀποκρύπτει τό νεώτερο στρώμα ἀσβεστοκονιάματος πού διακοσμεῖται μέ τή μεταγενέστερη τοιχογραφία τοῦ ἴδιου ἁγίου. Ὁ μεσαῖος ἱππέας εἶναι ὁ Γεώργιος μέ λευκό ἵππο, νέος, ἀγένειος, κλίνοντας ἐμπρὸς τό κεφάλι. Ἐχει ξίφος μέ διάστικτο κολεό, κρατεῖ κοντά στόν ἀριστερό ὦμο στρογγυλή ἀσπίδα καί ἀκοντίζει μέ τό δεξί χέρι. Ὁ τρίτος ἔχει καί αὐτός λευκό ἵππο πού ἡ οὐρά του δένεται σέ ἄμμα, ὁ χαλινός του εἶναι κεραμιδῆς καί τό ἐπίπιο βαθυκύανο. Ὁ ἅγιος μέ τό σφηνόσχημο γένιο, πού κρατεῖ ἀκόντιο μέ τό ὑψωμένο δεξί χέρι, εἶναι ὁ Θεόδωρος, ὅπως ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε καί τά γράμματα πού διαβάζονται ἀριστερά τῆς κεφαλῆς του: *στρατη(λάτης)*. Κοντά στόν ἀριστερό του ὦμο φαίνεται στρογγυλή κεραμιδιά ἀσπίδα μέ κίτρινη, κατάκοσμη παρυφή, διάστικτη ἀπό λευκές κηλίδες. Κάτω ἀπό τό θώρακα διακρίνεται κεραμιδί τό ἔνδυμα μέ τυπικά, ἄν δέ γελιέμαι, γιά τό 13ο αἰώνα, κίτρινα

73. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, πίν. XXI. Βλ. καί Millet, ὁ.π. εἰκ. 499. Ὁ κ. Καλοκύρης χρονολογεῖ τίς τοιχογραφίες στό 12ο-13ο αἰ.

74. Μουρίκη, ὁ.π. (βλ. ὑποσημ. 23), σ. 31.

ἔδῳ, τριαινόμορφα φῶτα, πού προφανῶς δηλώνουν ταινίες πού πέφτουν κατακόρυφα. Πολλοί ἔφιπποι στρατιωτικοί ἅγιοι (ἔξι) εἰκονίζονται, ὅπως σημειώθηκε, στό Παλιομονάστηρο Βρονταμᾶ καί μάλιστα ἀνά τρεῖς ἀντιμέτωποι (1201)⁷⁵.

Στό νότιο τοῖχο, κοντά στό τέμπλο, ὄρθιοι, μετωπικοί, πρῶτος ὁ Πρόδρομος, ὅπως ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε τά σωζόμενα γράμματα καί πλάι του ὁ ἅγιος Νικόλαος. Φαίνονται μόνο τά ἴχνη τῶν κεφαλῶν τῶν ἁγίων, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο σῶμα κρύβεται κάτω ἀπό τό νεώτερο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν. Δεξιότερα ὁ Ἄρχων (Μιχαήλ;) μέ αὐτοκρατορική στολή. Ὁ χιτώνας του χρώματος καφέ εἶναι στολισμένος μέ κίτρινους διάλιθους ρόμβους, μέσα στούς ὁποίους ἄλλοι ρόμβοι τεφροί ἐγκλείουν λευκό λίθο. Ὁ ἀρχάγγελος φορεῖ κόκκινη ζώνη, πάνω στήν ὁποία διακρίνονται ἀλυσίδες σέ τρεῖς σειρές.

Κοντά του, ὀλότελα ἐξίτηλος, ὁ προφήτης Ἡλίας καί πιό πέρα ἡ ἁγία Μαρίνα, πού σώζεται ἀπό τή μέση καί κάτω. Ὁ χιτώνας της εἶναι λευκός μέ γραμμικές μελανές σκιές, κίτρινη κατάκοσμη ποδέα καί ταινία πού κατεβαίνει ἀπό πάνω κατά τή μέση τοῦ σώματος ἕως τήν ποδέα. Ἡ ταινία εἶναι διάλιθη στίς παρυφές καί κοσμεῖται μέ ρόδακες καί ποικιλόμορφους σταυρούς. Ὁ μανδύας (;) καί τά ὑποδήματα τῆς ἁγίας εἶναι κόκκινα. Τό θάρος τοῦ σώματός της στηρίζεται ἀριστερό πόδι, ἐνῶ μέ τό ἄλλο ψαύει τό ἔδαφος. Δημιουργεῖται ὁμως ἡ ἐντύπωση πῶς ἡ ἁγία δέ στέκει σταθερά, ἀλλ' ἀποκλίνει πρὸς τά δεξιά.

Παράπλευρα ἡ ἁγία Κυριακή φορεῖ στέφος πάνω σέ λευκωπή καλύπτρα πού τά ἄκρα της κρύβονται κάτω ἀπό θυσιινή μανδύα, πορπούμενο στό λαιμό καί ἔχοντα κίτρινη παρυφή μέ στολίδια ἀπό διακοπτόμενες ἔλικες. Καί ἐδῶ ὁ χιτώνας λευκάζει, ἔχει γραμμικές πτυχές καστανόμαυρες καί διάκοσμο ὅπως στήν προηγούμενη ἁγία. Ἡ ποδέα ὁμως εἶναι σώγερη μέ ρόμβους πού περικλείουν ἀκτινωτούς σταυρούς. Τά σώματα τῶν ἁγίων γυναικῶν ἀποδίδονται δισδιάστατα.

Στήν ἄκρη ζωγραφίζεται ὁ ἅγιος Εὐστάθιος, μέ γυρισμένη τήν κεφαλή πρὸς τά δεξιά κατά τά τρία τέταρτα, μέ στενόμακρο τό πρόσωπο καί μαλλιά πού κατεβαίνουν κάτω ἀπό τά αὐτιά.

Ἡ σειρά τῶν ὀλόσωμων ἁγίων συνεχίζεται, ὅπως γράφτηκε, βορινά τῆς θύρας στό δυτικό τοῖχο. Ἀπό τίς δυό ἁγίες ἡ ἁγία Παρασκευή μέ τό θυσινί φόρεμα εἶναι ἐξίτηλη. Ἡ ἁγία Βαρβάρα, κοντά στή γωνία, φορεῖ κεραμιδή μανδύα μέ κίτρινες διάλιθες παρυφές, στολισμένο μέ κίτρινους σταυροφόρους ρόδακες καί στό κεφάλι καλύπτρα ἀπό λεπτό ὕφασμα, κάτω ἀπό τήν ὁποία στή μέση τοῦ μετώπου φαίνεται διάλιθο στέφος. Στά αὐτιά ἔχει κρεμασμένα λευκά, κυκλικά σκουλαρίκια διακοσμημένα μέ σύμφυτο τετρά-

75. Βλ. ὑποσημ. 26.

πλευρο ἔλασμα ἀνάμεσα σέ δύο δισκάρια. Τό αὐγόσχημο πρόσωπό της φωτίζεται μέ γραμμές καί λευκάζοντα ἐπίπεδα.

Διακοσμητικές ταινίες ὑπῆρχαν πολλές στό ναό. Ἡ διατρέχουσα τήν κορυφαία γενέτειρα τῆς δυτικῆς καμάρας εἶναι ὀλότελα καταστρεμμένη. Στό ἀνατολικό χεῖλος τῆς ἴδιας καμάρας τό κόσμημα ἀποτελεῖται ἀπό καφέ κυματούμενο, γωνιώδη κλάδο, ἀπό τόν ὁποῖο ἀναπηδούν μεγάλα ἄνθη σέ βάθος κυανό ἐναλλασσόμενο μέ θυσιινί. Τό κόσμημα εἶναι διαφορετικό στό δυτικό χεῖλος τῆς ἀνατολικῆς καμάρας. Εὐθεία, κεραμιδιά ταινία συνδέει ὁμοιόχρωμα ἐξάγωνα, ὀριζόμενα ἀπό πλατιά καφέ γραμμή. Δέν εἶναι πολύ εὐκόλο νά καθορίσει κανεῖς τί ζωγραφίζονταν μέσα στά ἐξάγωνα, τά πλαισιωμένα στά μεταξύ τους κενά ἀπό ἡμίσταυρους μέ καμπύλες ἢ φυλλόμορφες κεραῖες. Τό φόντο εἶναι βαθυκύανο. Τό κόσμημα, ὅπως κι ἐκεῖνο τῆς δυτικῆς καμάρας, ὀρίζεται κι ἀπό τίς δύο πλευρές μέ λευκή ταινία πού ἔχει διαφορετικά μαῦρα γραμμικά στολίδια.

3. Γενικότερες παρατηρήσεις

Οἱ ἀρχικές τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου δέν ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἔργων ὑψηλῆς τέχνης. Εἶναι ἐπαρχιακές καί λαϊκότερες μέ πολλές ἐπιβιώσεις καί ἀναμνήσεις ἀπό τήν ὑστεροκομνηνεία ζωγραφική. Οἱ μορφές εἶναι δισδιάστατες μέ στενοῦς ὤμους καί σχηματοποιημένα αὐτιά, μερικές πολύ ψιλόλιγνες, ἄλλες στενές σάν τό Χριστό τῆς Ἀποκαθηλώσεως ἢ μέ ἔντονη τήν ἔκφραση τοῦ πάθους καί τῆς συγκινήσεως (ἄτεχνη), ὅπως στόν Ἰωάννη τῆς ἴδιας σκηνῆς, πού καί τό ἀριστερό του ἄκρο χέρι ζωγραφίζεται ἀδέξια. Σημειώθηκε ἤδη πώς τό γράψιμο τῶν φώτων στά πρόσωπα ἀποτελεῖ ἀπόηχο τρόπων τοῦ 12ου αἰ., καθώς καί τῶν πτυχῶν, κατά πλειονότητα γραμμικῶν, στά κράσπεδα τῶν φορεμάτων. Ἡ ἀπόδοση ἢ ὑποδήλωση τοῦ ὄγκου δέ λείπει ὀλότελα. Παράδειγμα τά πρόσωπα τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀγγέλων στό Μελισμό, οἱ ὅμοι, ἔστω καί στενοί, τῶν τελευταίων. Ἡ ἀγάπη γιά τό διάκοσμο εἶναι ζωηρή. Ἴσως σκηνές σάν τήν Ἀποκαθήλωση ὀφείλονται σέ ἄλλο ζωγράφο ἀπό ἐκεῖνον πού φιλοτέχνησε τά πορτραῖτα. Πρόσωπα ἢ ζῶα εἰκονίζονται μετέωρα. Ἄλλα πρόσωπα ἀποδίδονται σέ πολύ μικρῆ κλίμακα, σάν τό Χριστό τῆς Βαῖοφόρου καί τό Νικόδημο πού ἀφαιρεῖ τά καρφιά ἀπό τά πόδια τοῦ Ἰησοῦ. Δέν ἀπουσιάζουν ὅμως καί πρόσωπα πού ζωγραφίζονται μέ ἀρκετή ἐπιτυχία, ὅπως οἱ ἄγγελοι στό Μελισμό, ἢ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, πού φαντάζει σάν σύγχρονο ἔργο, καί ὁ ἅγιος Πολύκαρπος.

Οἱ μορφές τῶν Κροκεῶν δέν εἶναι μοναδικές στό εἶδος τους. Τό στενόμακρο πρόσωπο τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου –καί ἄλλα πρόσωπα τοῦ

ναού είναι στενόμακρα- θυμίζει ως προς τό ύφος τό υπέρτερης ποιότητας πρόσωπο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη στόν Paris. gr. 117 (1262)⁷⁶. Ἀρκετές μορφές τοῦ Ἁγίου Δημητρίου συνδέθηκαν μέ ἄγιους τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (1201) καί ἀποτελοῦν, νομίζω, πιό πέρα διεργασία στήν ἀπόδοσή τους. Ὁ ζωγράφος φαίνεται νά ἤξερε τό ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ Παλιομονάστηρου, ὅπως ἀργότερα πάλι στή Λακεδαίμονα, γύρω στό 1400, ὁ συνάδελφός του τῆς Βρεσενίτισσας γνώριζε τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἀγόριανης⁷⁷ (κοντά στό 1300). Καί στό Παλιομονάστηρο ἔχουμε στενόμακρα, πιό διοδιάστατα πρόσωπα καί στενά, ψιλόλιγνα σώματα.

Μέ τή σειρά του ὁ ζωγράφος τῶν Κροκεῶν ἐπέδρασε, νομίζω, σέ τοιχογραφίες ναῶν τοῦ Γερακιοῦ, πού πρέπει νά θεωρηθοῦν μεταγενέστερες, ἐπηρεασμένες, οἱ τελευταίες, ἀπό τό λεγόμενο «βαρύ» ὕφος (τελευταίο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.)⁷⁸. Καί ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν φώτων στά πρόσωπα τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου⁷⁹ (Εἰκ. 32) καί τοῦ Ἁγίου Σώζοντος⁸⁰ στό Γεράκι μοιάζει μέ ἐκείνον στούς ἱεράρχες τῶν Κροκεῶν. Ἔτσι, σημαντική προσφορά τοῦ διακόσμου τῶν Κροκεῶν, χρονολογημένου μέ ἀσφάλεια, εἶναι ἡ βοήθεια μέ δάση τίς συγκρίσεις γιά τόν ἀκριβέστερο κατά προσέγγιση προσδιορισμό τοῦ χρόνου πού ἔγιναν στό Γεράκι οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, τοῦ Ἁγίου Σώζοντος καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

ΝΕΩΤΕΡΟ ΣΤΡΩΜΑ

Τό τέμπλο καί τά παράπλευρα μέρη τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ξαναχρίστηκαν μέ κόνιαμα σέ νεώτερους χρόνους, πιθανότερα τό 18ο

76. Ioannis Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, II, Leiden 1981, εἰκ. 340.

77. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Βρεσενίτισσα, ὁ.π., σ. 182-183.

78. Βλ. π.χ. ἀπό τόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τίς μορφές τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ ἁγίου Φουκά, τῆς μικρῆς Παναγίας καί τοῦ Ἰωακείμ τῶν Εἰσοδίων, τοῦ ἁγίου Νικολάου καί ἀπό τόν Ἅγιο Σώζοντα τῆς μικρῆς Παναγίας τῶν Εἰσοδίων (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., ἀντίστοιχα εἰκ. 227, 234, 237, 238, 242, 304, 305).

Γιά τήν ἐμφάνιση, πρώιμη μάλιστα, στή Λακωνία τοιχογραφιῶν ἐπηρεασμένων ἀπό τό λεγόμενο «βαρύ» στίλ, βλ. Ν. Β. Drandakis, *Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse)*, CA 32 (1984), σ. 172. Τό «βαρύ» στίλ (ἀντικλασική ροπή) διακρίνει ὁ ἀκαδημαϊκός Μ. Χατζηδάκης (Νεώτερα γιά τήν ἱστορία καί τήν τέχνη τῆς Μητροπόλης τοῦ Μυστρά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 174) σέ ὁμάδα τοιχογραφιῶν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά (1270-1285).

79. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 231, 233.

80. Ὁ.π., εἰκ. 315.

αιώνα, καί ξαναζωγραφίστηκαν. Ἔτσι, στό βόρειο τοῖχο εἰκονίζεται σέ ἐρυθρό ἄλογο ὁ ἅγιος Δημήτριος φονεύοντας ἀγένειο νέο μέ στρατιωτική στολή, προφανῶς τό Σκυλογιάννη⁸¹, ἐνῶ πίσω του, στά νῶτα τοῦ ζώου, κάθεται νέος ἄνδρας, γενειοφόρος, δεόμενος, μέ κόκκινο ποδήρη χιτῶνα καί στό κεφάλι μελανό κάλυμμα, ὅμοιο περίπου μέ ἐκεῖνο πού σήμερα φοροῦν οἱ κληρικοί. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει σχεδιασθεῖ σέ κλίμακα πολύ μικρότερη ἀπό τόν ἅγιο.

Ὁ ἱερωμένος εἶναι πιθανότατα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανός, πού αἰχμαλωτίστηκε ἀπό τούς βαρβάρους κι ὕστερα ἐλευθερώθηκε θαυματουργικά ἀπό τόν ἅγιο. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ *Ναυσικᾶ Θεοτοκᾶ*⁸², ὁ τύπος αὐτός ἀπαντᾷ συνήθως σέ εἰκόνες λαογραφικοῦ χαρακτήρα. Ἴσως ἀπό συμφύρμῳ μέ τό θαῦμα τῆς μεταφορᾶς τοῦ τυφλοῦ ἀπό τήν Ἀδριανούπολη ὁ Κυπριανός εἰκονίζεται καθισμένος στά νῶτα τοῦ ἀλόγου, ἐνῶ κατά τήν παράδοση ἀκολουθοῦσε τόν ἅγιο πεζός. Τό θαῦμα στήν εἰκονογραφία εἶναι σέ χρήση μόνο μετά τό 13ο αἰ. καί μάλιστα σάν παραλλαγή τοῦ βασικοῦ τύπου τοῦ Σκυλογιάννη⁸³.

Στό τέμπλο ἀριστερά παριστάνεται ὄρθιος μετωπικός ὁ Χρυσόστομος καί πλάι του ἔνθρονη, ὀλόσωμη ἡ Παναγία Βρεφοκρατούσα. Τό χέρι τοῦ τεχνίτη δέν εἶναι ὀλότελα ἀδόκιμο. Ὁ Ἰησοῦς μᾶλλον νεανίας παρά παιδί, στρέφει κατά τά τρία τέταρτα πρὸς τ' ἀριστερά καί κλίνει τό κεφάλι, ὅπως ἦδη σέ τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου Ἁγίος Γεώργιος τῆς ἀγιορείτικης μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου⁸⁴ καί σέ φορητή εἰκόνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ κρητικοῦ ζωγράφου Ἀγγέλου⁸⁵. Παρόμοια στάση τοῦ Χριστοῦ μέ διάταξη ἀντίθετη (κεφαλή πρὸς τά δεξιά, πόδια πρὸς τ' ἀριστερά) παρατηρεῖται ἀπό τά βυζαντινά χρόνια (γύρω στό 1300) στήν ἀνέκδοτη Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἀγόριανης Λακεδαίμονος.

Δεξιά τῆς θύρας τοῦ ἱεροῦ ἔχει ζωγραφιστεῖ ὁ Χριστός ἔνθρονος. Στό ἀριστερό ἀκρωτήριο τοῦ θρόνου ἀετός καί στό ἄλλο προτομή ἀγγέλου, σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν Ἰωάννη καί Ματθαίου. Τά σύμβολα τῶν ἄλλων εὐαγγελιστῶν θά εἰκονίζονταν χαμηλά, ἐκεῖ πού ἡ τοιχογραφία ἔχει ἐπιχριστεῖ μέ ἀσβέστη. Κοντά στό Χριστό ὀλόσωμος ὁ Πρὸδρομος καί στό νότιο τοῖχο ὄρθιοι μετωπικοί οἱ ἅγιοι Νικόλαος καί Παντελεήμων (Εἰκ. 33).

Οἱ μεταβυζαντινές τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀκολουθοῦν τήν

81. Ν. Θεοτοκᾶ, Ὁ εἰκονογραφικός τύπος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στρατιωτικοῦ καί ἐπίπλου καί οἱ σχετικές παραδόσεις τῶν θαυμάτων, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, Α'*, Ἀθήνα 1955, σ. 484.

82. Ὁ.π., σ. 487.

83. Ὁ.π.

84. G. Millet, *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris 1927, πίν. 190.

85. Ἀ. Εὐγγόπουλος, *Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν ἄλωσιν*, Ἀθήνα 1957, πίν. 46₁.

Είκ. 32. "Άγιος Άθανάσιος στό Γεράκι.
'Ο άγιος Θεράπων, λεπτομέρεια.

Είκ. 33. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. 'Ο ά-
γιος Παντελεήμων (18ου αϊ.).

τεχνική τών φορητών εικόνων. 'Ο άγιος Παντελεήμων μπορεί νά συγκριθεϊ μέ τόν άρχάγγελο Μιχαήλ τής Παναγίας στό Θίτι (1763)⁸⁶ καί άλλες τοιχογραφίες του 18ου αϊ., όπως ή Παναγία ή 'Οξία 'Αντίλυψις καί ή άγία Παρασκευή του 'Αγίου 'Αθανασίου⁸⁷ καί ή Παναγία του τέμπλου του Προφήτη 'Ηλία στό Κορωπί⁸⁸.

'Αθήνα

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

86. Χ. Μπούρας - 'Α. Καλογεροπούλου - Ρ. 'Ανδρεάδη, 'Εκκλησίες τής 'Αττικής, 'Αθήνα 1969, εικ. 88 καί σ. 89.

87. 'Ο.π., εικ. 22 καί 34 καί σ. 12.

88. 'Ο.π., εικ. 68 καί σ. 17.

RÉSUMÉ

A PROPOS DES PEINTURES MURALES
DE SAINT-DÉMÉTRIUS A KROKÉAI (1286)

Dans le bourg de Lacédémone Krokéai, est conservée l'église à toit cruciforme de Saint-Démétrius (dimensions 7,37×4,73 m), appartenant à la catégorie A1 selon la classification de An. Orlandos (Fig. 3-4). Construite en pierres brutes, avec des morceaux de briques et un enduit à la chaux, il possède des ornements en terre cuite, surtout des rangées de losanges formées de tuiles.

L'église a été restaurée par le Service Archéologique de Mistra.

Les fenêtres, peu nombreuses, sont bilobées. Le monument a été construit et décoré de fresques selon une inscription, en 1286. Les peintures murales remontent à deux époques. Parmi les plus anciennes (1286), toutes ne sont pas faciles à discerner. Dans l'abside se trouve le Mélismos, dans le sanctuaire des saints, évêques et diacres, dans le naos en haut des scènes de «Douze fêtes», sur la voûte en b. transversale des représentations également tirées de la légende de Saint Démétrius et en bas, toujours dans le naos, peints sur pied ou à cheval, des Saints de grandes dimensions et la Mise en Croix (Sud de l'unique porte occidentale).

Sur l'arc du baldaquin, au dessus de la table d'autel du Mélismos, est représenté un tissu enroulé. Les hiérarques, comparés à ceux des églises du bourg Géraki en Laconie, aident à l'identification ou à la datation plus précise des seconds.

La Sainte Vierge de l'Annonciation (Fig. 28,30) rappelle un ange de Saint-Nicolas à Géraki. Dans les Rameaux sont représentés six enfants. Dans la Mise en Croix est prise en compte une limitation du nombre des personnages de la scène, comme dans d'autres églises en Laconie. Dans la Descente de Croix l'attitude de Jean le Théologien est inhabituelle (influence occidentale?) et dans la Descente aux Limbes il en est de même pour l'ange suppliant. Les peintures murales de la première couche de Saint-Démétrius à Krokéai sont d'un caractère provincial et presque populaire avec des survivances de la peinture tardo-Comnène.

Les peintures murales de Palio-Monásterio à Vrontama en Laconie (1201) semblent avoir influencé le peintre de Saint-Démétrius.

Les peintures murales de la couche la plus récente (Saint Démétrius à cheval tuant Skylogianni, Saint Jean Chrysostome debout, Vierge à l'Enfant et Christ trônant, Saint Jean Baptiste, Saint Nicolas et Saint Pantéléimon (Fig. 33) peuvent être datées du XVIIIe siècle.

N. B. DRANDAKIS